

पहिलो परिच्छेद शोध परिचय

१.१ शोधशीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक इन्द्रबहादुर राईको 'आज रमिता छ' उपन्यासमा भाषिक प्रयोग रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्रको प्रयोजनका लागि तयार गरिएको छ ।

१.३ विषय परिचय

भारतको खरसाडस्थित बालासन खोलाको किनारमा सन् १९२९ फेब्रुअरी ३ मा जन्मिएका इन्द्रबहादुर राईले जन्मस्थानमै प्रारम्भिक शिक्षाको अवसर प्राप्त गरेका हुन् । राईले सेन्ट रोवर्टस हाइस्कूलबाट औपचारिक म्याट्रिक तहको शिक्षा प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेका हुन् भने सेन्ट जोसेफ कलेजबाट आई. ए. प्रथम श्रेणीमा र बी. ए. विशिष्ट श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेपछि, उत्तरबङ्गाल विश्वविद्यालयबाट कानूनमा बी. एल. र अङ्ग्रेजीमा एम्. ए. समेत उत्तीर्ण गरे । यसपछि उनले सोही कलेजमा प्राध्यापन कार्य सुरु गरे । तर जीवन खेर गइरहेको ठानेर उनी सन् १९८० पछि पेसा त्याग गरी साहित्य सिर्जनामा लागिपरेका छन् । राईको सिर्जनामा प्रयुक्त भाषाबारे छिटफुट रूपमा चर्चा गरिए पनि यसको विशद अध्ययन हुन सकेको छैन । यसै सन्दर्भमा आज रमिता छ उपन्यासमा प्रयुक्त भाषिक प्रयोगको अध्ययन गर्नु नै यस शोधको विषयक्षेत्र रहेको छ ।

१.४ समस्याकथन

इन्द्रबहादुर राईको भाषा शैलीबारे छिटफुट रूपमा चर्चा-परिचर्चा भए तापनि आज रमिता छ उपन्यासमा प्रयुक्त भाषिक प्रयोगबारे कही कतै विशिष्ट अध्ययन भएको पाइदैन । इन्द्रबहादुर राईको आज रमिता छ उपन्यासमा भाषिक प्रयोगको अवस्था के-कस्तो छ भन्ने

प्रमुख समस्यामा प्रस्तुत शोधपत्र केन्द्रित रहेको छ । यस प्रमुख समस्यासाग सम्बन्धित समस्या निम्नअनुसार छन् : -

- (१) इन्द्रबहादुर राईको जीवनी र व्यक्तित्व के-कस्तो छ ?
- (२) भाषिक प्रयोग भनेको के हो ?
- (३) आज रमिता छ उपन्यासमा के-कस्तो भाषिक प्रयोग गरिएको छ ?
- (४) आज रमिता छ उपन्यासमा के-कस्तो भाषिक प्रयुक्ति विचलन छ ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

उपर्युक्त शोधसमस्यालाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर तयार गरिएको प्रस्तुत शोधकार्यका उद्देश्यहरू यसप्रकार रहेका छन् : -

- (१) इन्द्रबहादुर राईको जीवनी र व्यक्तित्व केलाउनु ।
- (२) भाषिक प्रयोगबारे अध्ययन गर्नु ।
- (३) आज रमिता छ उपन्यासमा गरिएको भाषिक प्रयोगको निरूपण गर्नु ।
- (४) आज रमिता छ उपन्यासमा प्रयुक्ति विचलनको विश्लेषण गर्नु ।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्यको विकासमा कथा, उपन्यास, समालोचना आदि विधालगायत पत्रपत्रिकाको सम्पादन र प्रकाशन गरेर योगदान पुऱ्याएका राईका कुनै पनि कथासङ्ग्रह तथा उपन्यासमा आधारित भएर भाषिक अध्ययन भएको छैन । कृतिपरक अध्ययन गर्ने अनुसन्धाता तथा समालोचकहरूले भाषिक पक्षलाई गौण राखेको पाइन्छ । पूर्व अध्येताहरूले भाषिक पक्षबारे गरेका टिप्पणीहरूलाई कालक्रमका आधारमा निम्नानुसार पूर्वकार्यका रूपमा राखिएको छ : -

तारानाथ शर्माले 'दार्जिलिङको रमिता' (मधुपर्क, १/१०, २०२५, फागुन) शीर्षक लेखमा स्त्री लिङ्गी शब्दको वा बहुवचन बुझाउने शब्दको वा आदर बुझाउने शब्दको क्रिया रूप धेरै ठाउँ एकवचन बुझाउने पुलिङ्गी शब्द प्रयुक्त भएको तथा विश्लेषण र मालिक्याई बुझाउने सर्वनामहरू पनि बहुवचन बुझाउने संज्ञा वा स्त्री लिङ्गी शब्दको अघि एकवचन बुझाउने पुलिङ्गी लगाइएको उल्लेख गर्दै भाषाको अशुद्धि अत्यन्त उग्र रूपले फिँजारिएको बताएका छन् ।

अशेष मल्लले नेपाली साहित्यमा तेस्रो आयाम (२०३७) शीर्षक शोधपत्रमा इन्द्रबहादुर राईले आफ्नो आयामिक लेखनमा भाषाशैलीलाई साधारण स्तरबाट उठाएर प्रशस्त वक्रता प्रदान

गरेका कारण उनको भाषा नै अस्पष्ट भएर वाक्य कठोर भएको उल्लेख गरेका छन् । विशेषण तथा संज्ञा आफैँ सिर्जना गरी राईले आयामिक कथामा शब्द, वाक्य र पूरै कथालाई प्रतीकात्मक रूप दिने प्रयत्न गरेको पनि उक्त शोधपत्रमा उल्लेख छ ।

विष्णुप्रसाद पौडेलले उपन्यासकार इन्द्रबहादुर राई कृतिपरक अध्ययन (२०४५) शीर्षक शोधपत्रमा इन्द्रबहादुर राईले गरेका शब्दहरूको चयनबाट पात्रहरूको मनोभाव, सामाजिक परिस्थिति आदि विषय अर्थपूर्ण ढङ्गमा अभिव्यक्त भएको उल्लेख गरेका छन् ।

विष्णुप्रसाद अधिकारीको कथास्थाका कथामा आयामेली चिन्तन (२०५४) शीर्षक शोधपत्रमा वस्तुतालाई सम्बोधन गर्न चित्रकलाको सोभो र साम्य भाषा प्रयोग गरेको जनाएका छन् । परम्परागत भाषाले अनुभूतिको यथावत अभिव्यक्ति गर्न नसक्ने भएका कारण चित्रकलात्मक भाषाको प्रयोग भएको तथा भिन्न संवेदनालाई कुनै विम्बको माध्यमबाट मिश्रण गरेर देखाउने चिद्वैसम्य भाषाको प्रयोग पनि आफ्ना आख्यानमा गरेको उक्त शोधपत्रमा उल्लेख छ ।

कुमारप्रसाद कोइरालाले 'इन्द्रबहादुर राईको कथाकारिता' (गरिमा, १८/१२, २०५७, मङ्सिर) शीर्षक लेखमा राई सं. २०१६-२०१९ को बीचमा यथार्थवादी भएकोले सम्प्रेषणीय, सं. २०२०-२०३३ बीचमा आयामेली भएकोले क्लिष्ट र सं. २०३४ देखि यता भ्यालवाहेकका लीला कथामा आयामेलीका तुलनामा केही भाषिक सम्प्रेषणलाई वरण गरेको निष्कर्ष निकालेका छन् । राईले दार्जिलिङ स्थानीय बोलीचालीको भाषालाई ठाउँ दिएकाले पनि राईका आख्यान पूर्ववर्तीभन्दा केही सम्प्रेषणीय बनेको लेखकको बुझाइ छ ।

सुन्दरप्रसाद मानन्धरले कठपुतलीको मन कथासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन (२०५८) शीर्षकको शोधपत्रमा शब्द र वाक्यहरूका सूत्रात्मक भाषाका सहायताले राई भाषिक भ्रम वा भाषिक अनिश्चितता सिर्जना गर्न खप्पिस रहेको कुरा उद्धृत गरेका छन् ।

रामचन्द्र पोखरेलले 'आफ्नै कथाको परिधिमा कथाकार इन्द्रबहादुर राई' (समकालीन साहित्य, १२/३, २०५९, वैशाख-जेठ-असार) शीर्षक लेखमा कठपुतलीको मन कथासङ्ग्रह भाषिक जटिलतामा संरचित भएकाले कथा पाठकबाट टाढिएको निष्कर्ष निकालेका छन् ।

प्रेमप्रसाद तिवारीले 'इन्द्रबहादुर राई : कठपुतलीको मन र विनिर्माणवाद' (कुञ्जिनी, ११/८, २०६०) शीर्षक लेखमा राईले कठपुतलीको मन कथा सङ्ग्रहमा वाक्य, अनुच्छेद, क्रिया,

वाक्य गठन, आदिमा विनिर्माणका साथै क्रियाको लिङ्ग व्यवस्था, वचन, पुरुष आदिमा विचलन ल्याएको भनी उल्लेख गरेका छन् ।

चन्द्रमान श्रेष्ठले 'आयामिक चिन्तन र ब्याक आउट काजु बदाम छोरा' (कुञ्जिनी, १२/९, २०६१) शीर्षक लेखमा राईले ब्याक आउट काजु बदाम र छोरा कथामा भाषालाई अभिव्यक्ति सक्षम बनाउन भाषाको नवीन प्रयोग गर्दागर्दै पनि व्याकरणिक विचलन ल्याएर अनेक बिम्ब र प्रतीकको प्रयोग तथा प्राक्सन्दर्भ र चिद्वैसम्यको निर्माण गरी अनुभूतिलाई समक्षणिकतामा प्रस्तुत गर्नसकिने चित्रकलात्मक सोभो भाषा प्रयोग गरेको उल्लेख ।

इन्द्रबहादुर राईले प्रयोग गर्ने भाषालाई लिएर लेखकहरूले विभिन्न विश्लेषण र अध्ययन गरे पनि राईको एकमात्र उपन्यास आज रमिता छ, मा प्रयुक्त भाषाबारे विस्तृत अध्ययन भने कतैबाट भएको पाइदैन । त्यसैले प्रस्तुत शोधपत्रमा आज रमिता छ, उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाबारे गहिरो अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

१.७ अध्ययनको औचित्य र महत्त्व

भारतको दार्जिलिङमा बसेर लामो समयदेखि नेपाली साहित्य साधना गरिरहेका इन्द्रबहादुर राईको आज रमिता छ, उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाबारे लेखका रूपमा छिटपुट टिप्पणी र चर्चा-परिचर्चा गरिनुबाहेक विशद र सुव्यवस्थित अध्ययन-अनुसन्धान नभएको सन्दर्भमा गरिएको अध्ययन र अनुसन्धान स्वतः औचित्यपूर्ण देखिन्छ । उपन्यास लेखनमा लागिपरेका उत्तरवर्ती साहित्य स्रष्टाहरूका लागि आज रमिता छ, उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाबारे गरिएको अनुसन्धान प्रेरणादायी बन्नका साथै उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाबारे जानकारी गराउन यसले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नसक्छ । त्रि. वि. अन्तर्गत स्नातकोत्तरमा अध्ययन-अध्यापन हुने आज रमिता छ, उपन्यासमा प्रयुक्त भाषाबारे गरिएको अध्ययन-अनुसन्धान सम्बन्धित सबैलाई लाभप्रद हुनसक्छ । यसै सन्दर्भमा यस शोधकार्यको औचित्य र महत्त्व स्पष्टिन्छ ।

१.८ शोधपत्रको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्रमा इन्द्रबहादुर राईद्वारा लिखित आज रमिता छ, उपन्यासमा प्रयुक्त भाषिक प्रयोगको व्यवस्थित अध्ययन गरिएको छ । भाषिक प्रयोगसाग सम्बन्धित देखिएकाले

प्रस्तुत उपन्यासमा प्रयुक्त विचलनको पनि अध्ययन गरिएको छ । यसबाहेक अन्य विषयको अध्ययन-विश्लेषण गरिएको छैन ।

१.९ सामग्री सङ्कलनविधि

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्ने क्रममा आवश्यक सामग्री सङ्कलनका लागि पुस्तकालयीय अध्ययनलाई सामग्री सङ्कलनको मुख्य आधार बनाइएको छ । यस क्रममा सम्बद्ध पुस्तकको अध्ययन गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । त्यसैगरी आज रमिता छ, उपन्यासबारे लेखिएका लेख, टिप्पणीहरू, भूमिका, प्रकाशकीयहरूलाई पनि सहायक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ ।

१.१० अध्ययन र विश्लेषणविधि

प्रस्तुत शोधकार्यलाई व्यवस्थित र वस्तुगतरूपमा प्रस्तुत गर्न सङ्कलित सामग्रीहरूलाई वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत शोधपत्रको अध्ययनमा निगमनात्मक पद्धति आगालिएको छ । कृतिमा प्रयुक्त भाषिक पक्षको अध्ययन भएकाले कृतिपरक अध्ययनका लागि समीक्षात्मक, विश्लेषणात्मक र अन्तर्विषयात्मक दृष्टिकोणको अवलम्बन गरिएको छ । कृति विश्लेषणका लागि डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलको कविताको संरचनात्मक अध्ययन (२०६२) मा प्रस्तुत कृतिगत संरचनावादी पद्धतिलाई अनुसरण गरिएको छ ।

१.११ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रको संरचना पक्षलाई सुगठित र व्यवस्थित पार्नका लागि निम्नलिखित विभिन्न परिच्छेदमा विभाजन गरी अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद :	शोधपत्रको परिचय
दोस्रो परिच्छेद :	इन्द्रबहादुर राईको सङ्क्षिप्त परिचय
तेस्रो परिच्छेद :	भाषिक प्रयोगको सैद्धान्तिक आधार
चौथो परिच्छेद :	आज रमिता छ, उपन्यासमा भाषिक प्रयोग
पाचौँ परिच्छेद :	उपसंहार

उपर्युक्त परिच्छेदहरूलाई आवश्यकताअनुसार विभिन्न उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको छ र अन्त्यमा सन्दर्भग्रन्थसूची राखिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद

इन्द्रबहादुर राईको सङ्क्षिप्त परिचय

२.१ इन्द्रबहादुर राईको सङ्क्षिप्त जीवनी

२.१.१ जन्म तथा बाल्यकाल

इन्द्रबहादुर राई करिब ७० वर्ष अघि संखुवासभाको चैनपुरवाट दार्जिलिङ गएका चेतमान राईका नाति हुन् । जन्मबारे धेरै मत भिन्नता पाइन्छ । उनको जन्ममितिबारे नेपाली साहित्यका विभिन्न सामग्रीमा संवत् १९८४ माघ १७^अ, १९९५^इ, १९८६ (सन् १९२९)^घ, १९८७ (सन् १९३०)^ङ र सन् १९२९ मार्च २^ख लेखेको पाइन्छ । तर पछिल्लो प्रकाशनमा सन् १९२७ फरवरी ३^ट भएकोले यसैलाई आधिकारिक मानिएको छ ।

इन्द्रबहादुर राईलाई बेलावखत आईबी राई, आईबी दाजु, इन्वरा, इन्द्र राईले सम्बोधन गर्ने गरिएको भए पनि उनको जन्मकुण्डलीको पूरा नाम इन्द्रबहादुर राई हो ।^१ यही नाम साहित्यको क्षेत्रमा प्रख्यात छ । राई जन्मादा माघ महिना थियो । दार्जिलिङस्थित बालासन खोलाको किनारमा रहेको रुखको फेदीमा परिवार बास बसेको बेला उनको जन्म भएको हो ।

-
१. उत्तम कु^Fवर, **स्रष्टा र साहित्य**, ते.स. (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३७), पृ. ३५३ ।
  २. राजनारायण प्रधान, **केही कृति केही स्मृति**, (दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य परिषद्, २०३०), पृ. २०६ ।
  ३. दयाराम श्रेष्ठ, **इन्द्रबहादुर राईका कथामा वस्तुयथार्थ र वस्तुता**, (वाङ्मय, ३/३, २०३८, असार) पृ. १
  ४. शङ्कर सुब्बा, **साहित्यकार इन्द्रबहादुर राईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको सर्वेक्षण**, (अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०३८) पृ. २ ।
  ५. विष्णुप्रसाद पौडेल, **उपन्यासकार इन्द्रबहादुर राई (कृतिपरक अध्ययन)**, (अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०४५), पृ. परिशिष्ट क ।
  ६. सुजातारानी राई, **इन्द्र सम्पूर्ण ग्रन्थ १**, (सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, सन् २००४) पृ. प्रस्तावना i ।
  ७. शङ्कर सुब्बा, पूर्ववत्, पृ. परिशिष्ट उ ।

दुई भाइ र एक बहिनीका जेठा दाजु इन्द्रबहादुर राईले आफ्ना बाबु रणवीर राई र आमा हस्तमाया देवानको स्नेह र वात्सल्यमा दार्जिलिङ सहरको पश्चिमतर्फ पर्ने तुङ्सुङ वस्तीमा आफ्नो बाल्यकाल बिताएका थिए ।

२.१.२ परिवार तथा शिक्षादीक्षा

निम्नमध्यम वर्गीय परिवारको भाव/अभावमा हुर्किएका^८ इन्द्रबहादुर राईको जन्म पनि जनजातिको मध्यम कुलमा भएको हो । राईको जीवनकालको उत्तरार्धमा भने राईको परिवार निम्नमध्यमबाट मध्यम पारिवारिक स्थितिमा पुगेको देखिन्छ ।

निम्नमध्यम वर्गीय चुनौतीका बाबजुद बाबु रणवीर राईको शिक्षाप्रतिको भुकावकै कारण उनले बाल्यकालमा घरमै अक्षरारम्भ गर्ने मौका पाएका हुन् ।^९ त्यसपछि राईले सेन्ट रोबर्टस हाइस्कूलबाट औपचारिक शिक्षाको शुभारम्भ गरेका हुन् । हाइस्कूल अध्ययनक्रममा मेट्रिकुलेसन प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेपछि राईले सेन्ट जोसेफ कलेजबाट आईए र बीए क्रमशः प्रथम र विशिष्ट श्रेणीमा उत्तीर्ण गरेका थिए । राईले एम्.ए. चाहिा संवत् २०२७ सालमा उत्तर बङ्गाल विश्वविद्यालयबाट उत्तीर्ण गरेका हुन् । औपचारिक शिक्षाका अतिरिक्त अनौपचारिक रूपले पूर्वीय र पाश्चात्य विभिन्न दर्शन र ज्ञानका पाना पल्टाएका थिए भन्ने कुरा नेपाली साहित्य फाटमा उनले दिएका कृतिले पुष्टि गरिरहेका छन् ।

२.१.३ लेखन प्रेरणा

साहित्य लेखनप्रति इन्द्रबहादुर राईको सानै उमेरदेखि भुकाव रहेको देखिन्छ । निम्नमध्यम वर्गीय भाव र अभावबीच उनका सिर्जना व्यवस्थित हुन सकेनन् । परिणामस्वरूप त्यसकालमा तयार परिएको सिर्जना एउटा उपन्यासको पाण्डुलिपि नै गायब भएको उनको प्रस्तोक्ति छ । खासगरी अक्षरारम्भ गराउने गुरु कमलकुमार शर्माले नै उनलाई लेखनतर्फ प्रेरित गरेका थिए ।^{१०} यस अतिरिक्त शिक्षक विर्खबहादुर गुरुङ र कर्म लामाबाट पनि साहित्य लेखनमा प्रेरणा पाएको उनले जनाएका छन् ।

२.१.४ पेसा

८. विष्णुप्रसाद पौडेल, पूर्ववत्, पृ. ११ ।

९. अविनाश श्रेष्ठ, भेटवार्ता इन्द्रबहादुर राईसँग, (गरिमा, ४/३, २०४२ फागुन), पृ. ६ ।

१०. शङ्कर सुब्बा, पूर्ववत्, पृ. परिशिष्ट उ ।

राईले पुख्र्यौली कृषि पेसालाई आफ्नो पौरखले परिवर्तन गरी देखाउन सकेका छन् । परम्परागत कृषि पेसा परिवर्तन गरी राईले शैक्षिक क्षेत्रलाई आगाले । उच्चशिक्षा अध्ययनकै क्रममा आफूले अध्ययन गरेकै स्कूल सेन्ट रोबर्टसमा संवत् २००७ मा अध्यापन सुरु गरेका राईले त्यसको केही समयपछि, नेपालको इलामस्थित करफोक विद्या मन्दिरमा ३ वर्ष प्राध्यापनको जिम्मेवारी सम्हालेका थिए ।^{१११} तत्पश्चात राई दार्जिलिङकै टर्नबुल हाइस्कूलमा २०३२ सम्म शिक्षण सेवामा संलग्न रहेका थिए । जागिर र अध्ययनलाई एकै साथ हाक्न सफल राईले यसै अवधिमा अङ्ग्रेजीमा स्नातकोत्तर उत्तीर्ण गरेका हुन् । त्यसयता केही समय राईले सेन्ट जोसेफ कलेजमा प्राध्यापन गरे तर प्राध्यापन क्षेत्रमा समय खेर गएको महसुस गरी यो पेसा त्याग गरे । त्यसपछि, हालसम्म निरन्तर चिन्तन गर्ने र साहित्यिक तथा गैरसाहित्यिक लेखनलाई राईले अगाडि बढाइरहेका छन् ।^{११२}

यसरी विद्यालयमा २५ र कलेजमा ५ वर्ष गरी भन्डै ३० वर्ष अध्यापन पेसामा संलग्न राईको जीवन त्यसयता चिन्तन र लेखनमा बितिरहेको छ ।

२.२ इन्द्रबहादुर राईको व्यक्तित्व

सिद्धहस्त लेखक इन्द्रबहादुर राई बहुआयामिक व्यक्तित्वका धनी थिए । सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिकदेखि लिएर उनले नेपाली भाषासाहित्यको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् । विभिन्न क्षेत्रमा उनले बनाएको व्यक्तित्व साहित्यिक र गैरसाहित्यिक दुवै प्रकारका पाइन्छन् । त्यसैले उनको व्यक्तित्वलाई साहित्यिक र साहित्येतरमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

२.२.१ साहित्यिक व्यक्तित्व

नेपाली भाषासाहित्यको क्षेत्रमा इन्द्रबहादुर राईको व्यक्तित्व उाचो छ । साहित्य क्षेत्रमा राईले हात नहालेको क्षेत्र छैन तापनि उनले पहिचान बनाएका मुख्य विधाको मात्र यहा चर्चा गरिएको छ । त्यसमा पनि सिर्जना विधा र आलोचना विधालाई स्रष्टा र द्रष्टा व्यक्तित्वका रूपमा छुट्याई अध्ययन गरिएको छ ।

२.२.१.१ स्रष्टा व्यक्तित्व

११. ताना शर्मा, ...तेस्रो आयामका तीन व्यक्तित्व, (नेपाली), ५६, २०३० साउन/असोज, पृ. १४ ।

१२. शङ्कर सुब्बा, पूर्ववत्, पृ. परिशिष्ट आ ।

सिर्जना खण्डमा राईले विशेषगरी आख्यानको क्षेत्रमा आफ्नो व्यक्तित्वको पहिचान बनाएका छन् । त्यसबाहेक निबन्ध लेखनमा उनको विशेष रुचि भएको देखिन्छ । छिटफुट रूपमा उनले कविता पनि लेखेको पाइन्छ, भने नाटक विधामा पनि उनले कलम चलाएका छन् ।

(१) आख्यानकार

वि. सं. २०१६ मा रातभरि हुरी चल्थो कथा लिएर आधुनिक नेपाली कथाको क्षेत्रमा उदाएका इन्द्रबहादुर राईले नेपाली कथा विधामा तीन दर्जनभन्दा बढी सिर्जना दिएका छन् । विपना कतिपय (२०१७) मा २३ वटा कथा, कथास्था (२०२८) मा नौ वटा कथा तथा कठपुतलीको मन (२०४६) मा आठवटा कथासङ्ग्रह गरी उनले चालीस कथा सिर्जना गरेका छन् । यस अतिरिक्त उनले उपन्यास आज रमिता छ (२०२१) समेत लेखेका छन् । कथाकारिता र उपन्यासकारिताबाहेक राईले समालोचक, निबन्धकार, नाटककार, समाजसेवी, भाषिक सङ्घर्षकर्ता, सम्पादक, अनुवादकलगायत विभिन्न साहित्यिक र गैरसाहित्यिक विधा र क्षेत्रमा आफ्नो क्षमता देखाइसकेका छन् । यस्ता बहुमुखी प्रतिभाका धनी इन्द्रबहादुर राईका विभिन्न आख्यान कृतिहरूमाथि विभिन्न साहित्यिक कोणबाट अध्ययन अनुसन्धान भइसकेका छन् । परन्तु भाषिक प्रयोग पक्षलाई केन्द्रीयतामा राखेर अध्ययन अनुसन्धान नभएकोले यस शोध अध्ययनलाई भाषिक अध्ययनमा नै केन्द्रित गरिएको छ । उपरोक्त विधा र क्षेत्रमा योगदान गरेका भए पनि उनलाई चर्चाको शिखरमा पुऱ्याउने आख्यान कृति नै हुन् । ती कृतिअन्तर्गत भाषिक प्रयोक्ताका रूपमा पनि उनी नेपाली साहित्याकाशमा परिचित छन् ।

(क) उपन्यासकार

सातौँ श्रेणीमा अध्ययनरत छादा नै रोले खातामा एउटा सिङ्गो उपन्यास लेखी सिध्याएर आफ्ना सहपाठीहरूमाभन्ने इन्द्रबहादुर राई चर्चित बनेका थिए ।^{१३} तर राईलाई न त्यो उपन्यासको शीर्षक थाहा छ । न त्यो खेस्रा उपन्यास कुन साथीले पढ्न लग्यो नै थाहा छ । यसरी उपन्यास लेखनबाट नै आफ्नो लेखनयात्रा आरम्भ गरेका राईले नेपाली साहित्य जगतलाई पछि आएर एउटामात्र उपन्यास आज रमिता छ दिए, जुन एउटा अब्बल दर्जाको उपन्यासका रूपमा आजसम्म स्थापित हुन सफल छ । यो उपन्यासले अस्तित्ववादी-विसङ्गतिवादी चेतनाको

---

१३. सुजातारानी राई, पूर्ववत् ।

प्रयोगका कारण नेपाली उपन्यासपरम्परामा नया मोड दिएको छ । यसरी उपन्यासको एउटैमात्र कृति दिएर पनि राई औपन्यासिक व्यक्तित्वको उचाइ प्राप्त गर्न सफल छन् ।

(ख) कथाकार

पहिलो उपन्यासको पाण्डुलिपि बेपत्ता भएपछि कथाबाटै इन्द्रबहादुर राईले लेखनयात्रा सुरु गरेको देखिन्छ ।^{१४} जसअनुसार संवत् २०१६ मा साहित्य सङ्गम पत्रिकामा राईको पहिलो कथा 'रातभरि हुरी चल्थो' प्रकाशन भएको थियो । यथार्थवादी कथाकारका रूपमा उदाएका राईले बढी मात्रामा दार्जिलिङका नेपालीको जीवनचरित्रको चित्र उतारेका छन् । यस्ता यथार्थवादी २३ कथाहरूको सङ्कलन गरी २०१७ मा उनको विपना कतिपय कथासङ्ग्रह प्रकाशन भयो । यसपछि संवत् २०२० मा राईसहित वैरागी काइलाला र ईश्वरवल्लभले संयुक्तरूपमा तेस्रो आयाम साहित्यिक लेखनको थालनीसार्दै उनको यथार्थवादी धार आयामिक भएको पाइन्छ । आयामेली सिद्धान्तअनुसार कथामा जीवनको सम्पूर्णता प्रक्षेपण गर्ने क्रममा जीवनलाई भूतसाग पनि सम्बद्ध गरी व्याख्या गर्ने र अनुभूतिलाई वस्तुतामा व्यक्त गर्ने अमूर्त विधानलाई व्यक्त गरिएको छ ।^{१५} यस सिद्धान्तमा आधारित नौ वटा कथा सांगेलिएको कथासङ्ग्रह कथास्था संवत् २०२९ मा प्रकाशन भयो । तेस्रो आयामदेखि अझ अगाडि बढेर संवत् २०२९ उपरान्तका राईका कथाहरू लीला लेखनमा अन्तर्भुक्त छन् ।^{१६} लीला लेखनमा भगवान् श्रीकृष्णको रासलीलाबाट अर्थक्षेपण गरिएको छ । यस लेखनअन्तर्गतका आठ कथा सङ्कलन गरिएको कठपुतलीको मन कथासङ्ग्रह सन् १९८९ मा प्रकाशन भयो । यी सङ्ग्रहहरू भित्रका रातभरि हुरी चल्थो, जयमाया आफूमात्र लेखापानी आइपुगी, मेरी दिदी, चपरासी, खीर, हामीजस्तै मैनाकी आमा, कठपुतलीको मन, महारुदन आदि राईका प्रसिद्ध कथा हुन् ।^{१७}

(२) निबन्धकार

बहुमुखी प्रतिभाका धनी राईले नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा हात नहालेको विधा छैन भन्दा अन्योक्ति हुदैन । सन् १९४९ मै भारती पत्रिकाको वर्ष १ अङ्क १ मा 'चाखलागदो कसरी बन्ने'

१४. विष्णुप्रसाद पौडेल, पूर्ववत्, पृ. १८ ।

१५. दयाराम श्रेष्ठ, नेपाली कथा भाग ४, दो.सं., (काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६०), पृ. १३३ ।

१६. ऐजन ।

१७. ऐजन ।

शीर्षकमा निबन्ध लेखेर राईले आफ्नो साहित्यिक जीवनलाई सार्वजनिक गरेका थिए ।^{१८} यसभन्दा पहिले राईका केही निबन्ध विभिन्न हस्तलिखित पत्रपत्रिकामा प्रकाशन भइसकेका थिए ।^{१९} यस विधामा राईले कलम चालेपछि निम्न कृति प्रकाशन भएको पाइन्छ : -

शीर्षक	प्रकाशन स्रोत
१. चाखलागदो कसरी हुनु	भारती, १/२, १९४९, जुलाई
२. सरस्वती पूजा हाम्रो चाड	भारती, १/७
३. आधुनिक शिक्षक	भारती, २/१, १९५०, जुलाई
४. नया नेपाली साउा अक्षर	हाम्रो कथा, १/६
५. तपाइको नाम	हाम्रो कथा, २/२, १९५०, नोभेम्बर
६. के सुख अझ सम्भव छ ?	भारती, २/८, १९५१, फरवरी
७. दोकानको जन्म	भारती, ४/१, १९५२, जुलाई
८. मेरो जन्म	घासी, १/१, १९६०, नोभेम्बर
९. घुम्तीदेखि यतैतिर	साहित्य सङ्गम, १/६, १९६०, मङ्सिर
१०. हल्ला नगर	दियो,..., १९६३, नोभेम्बर
११. सोध्दै सोध्दै जीवनसम्म	दियो,..., १९६९, जनवरी
१२. आश्वास	अस्तित्व, १/३-४, १९७१, जुलाई

२.२.१.२ द्रष्टा व्यक्तित्व

स्रष्टाका रूपमामात्र होइन, इन्द्रबहादुर राईको कलम द्रष्टा व्यक्तित्वका रूपमा पनि सशक्त चलेको छ । कथास्था र उपन्यासका आधारहरू जस्ता कृति तयार गरेर राईले आफ्नो द्रष्टा व्यक्तित्वलाई उचाइमा पुऱ्याएका छन् । द्रष्टा व्यक्तित्वमा राईलाई समालोचक र भाषाविद्का रूपमा हेरिएको छ ।

(१) समालोचक व्यक्तित्व

१८. कृष्ण धरावासी र लक्ष्मी उप्रेती, सम्पा., लीला विमर्श, (काठमाडौं : बनिता प्रकाशन, २०६३), पृ. २४७ ।

१९. विष्णुप्रसाद पौडेल, पूर्ववत्, पृ. १७ ।

समालोचनाको क्षेत्रमा राईको पहिलो पुस्तकाकार कृति २०२३ सालमा प्रकाशित टिपेका टिप्पणीहरू देखिन्छ । यस कृतिमा २००८ सालबाट २०२३ सालसम्मका विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समालोचनात्मक लेख सङ्कलन गरिएको छ । २००८ सालमा भारती पत्रिकामा पहिलो समालोचना 'मुलुकबाहिर बाहिर' माथिको आलोचनाले मात्र पनि इन्द्रबहादुर राईमा विशिष्ट समालोचक हुने सिद्ध गर्दछ ।^{१९}

यसपछि तत्कालीन नेपाली साहित्य परिषद्ले आयोजना गरेको मासिक वार्ता शृङ्खलामा परिषद्का अध्यक्ष राईले नेपाली उपन्यासहरूमाथि प्रस्तुत गरेका टिप्पणीहरूको विस्तृत स्वरूप २०३१ सालमा नेपाली उपन्यासका आधारहरू समालोचना ग्रन्थ प्रकाशित भयो । समालोचनामा प्रयुक्त विभिन्न प्रणालीभन्दा पनि उपन्यासबारे राईको आफ्नै मौलिक अन्वेषण पाइन्छ । औपन्यासिक कलाकृतिहरू जीवित हुन्छन्, आगामी विभिन्न कालहरूमा विभिन्न आधारले बाच्नेछन् भनेर उनले नया कालमा लगाइन सकिने अर्थको समेत अनुमान लगाउन खोजेको पाइन्छ ।

यस्तै सन्दर्भमा ईश्वरवल्लभका कविता (१९७६) पनि राईको विशुद्ध समालोचनात्मक कृति हो । सन् साठीको दशकमा सुरु भएको आयामिक लेखन सिद्धान्तका आधारमा ईश्वरवल्लभका कविताको विश्लेषण गर्ने क्रममा राईले काव्यालोचनको नवप्रणालीको सन्धानसमेत गरेका छन् ।^{२०} राईलाई मूलतः आख्यानकार मान्ने गरिए पनि उनी एक सिद्धहस्त समालोचक पनि हुन् । नेपाली उपन्यासका आधारहरूले सन् १९७५ मा प्रतिष्ठित भारतीय साहित्य अकादमी पुरस्कार पाउनुले पनि राईलाई एक विशिष्ट समालोचकीय व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित गरेको छ ।^{२१}

(२) भाषाविद् व्यक्तित्व

इन्द्रबहादुर राईले भाषिक अध्ययनका क्षेत्रमा गरेको योगदानले उनमा भएको भाषाविद्को योग्यता झल्काउँछ । टिपेका टिप्पणीलगायत विविध रचनाले राईलाई भाषाविद्का रूपमा स्थापित गरेको छ । 'पूर्व नेपाल तराईका धीमालहरू', 'नेपाली शुद्ध कहाको?', 'रूपनारायण सिंहको लेखन कला', 'नेपाली भाषामा राजस्थानी सादृश्यता'लगायत शीर्षकमा

२०. राजनारायण प्रधान, पूर्ववत् ।

२१. डा. कुमार प्रधान, इन्द्र सम्पूर्ण ग्रन्थ ३, (सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, सन् २००४), पृ. प्रस्तावना ।

२२. ऐजन ।

राईले सम्पादकीय र निरूपणहरू प्रशस्त लेखेका छन् । यीवाहेक राईका भाषासम्बन्धी लेखहरू निम्नानुसार छन् : -

लेखहरू	प्रकाशन स्रोत
नेपाली ढंगको नेपाली व्याकरण	दियालो, १/३, १९६०, जुन
भाषिक अधिकार र हाम्रो योग्यता	दियालो, २/६, १९६१, अप्रिल
प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षा र नेपाली व्याकरण	दियालो, ३/९, १९६२, जनवरी
सही शब्द प्रयोग गर्नुस्	सगरमाथा, २/८९, १९९५, जनवरी
भारतीय संविधानमा नेपाली भाषाले...	विचार, ..., १९९७
संस्कृतनिष्ठ औ भर्खो नेपालीको प्रश्न	दियालो, ५/२०, १९६४, अक्टोबर

यसबाट उनको भाषा-शैली एवं भाषिक ज्ञान प्रौढ बनेको प्रस्ट हुन्छ । इन्द्रवहादुर राईको भाषा राजसिक पहिरनजस्तो नक्कले होइन, भद्र मानिसको स्वच्छ पहिरनजस्तो अदर्पक र विशद् देखिन्छ, भाषा विज्ञानमा पनि उनको दखल सबल छ, भन्ने प्रमाणित हुन्छ ।^{६४} शब्दलाई खेलाउन तथा भिन्नभिन्न स्वरूपमा प्रयोग गरेर लेखनलाई कलात्मकता दिन साधारण ज्ञान भएको व्यक्तिले सक्दैन । शब्दका उनी कुबेर हुन्, शब्दलाई उनी नचाउछन्, खेलाउछन्, उफार्छन्, तन्काउछन्, बड्याउछन्, के-के गर्छन् के-के, शब्दका उनी महाराजधिराज नै हुन् ।^{६५} यसैले राई एक प्रबुद्ध साहित्यकार, भाषाविद्, नवीनतम् विचार तथा चिन्तनका जनक, प्रयोक्ता र अथक स्रष्टा हुन् ।^{६६}

२.२.२ साहित्येतर व्यक्तित्व

साहित्यिक व्यक्तित्वमात्र नभएर राईले नेपाली सामाज, संस्कृति, तथा राजनीतिको क्षेत्रमा पनि महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएर आफ्नो व्यक्तित्व स्थापित गरेका छन् । यहाँ उनको साहित्येतर व्यक्तित्वको चर्चा सङ्क्षेपमा गरिएको छ ।

२.२.२.१ राजनीतिक व्यक्तित्व

२३. सुजातारानी राई, पूर्ववत् ।

२४. राजनारायण प्रधान, इन्द्र सम्पूर्ण ग्रन्थ ४, (सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, सन् २००४), पृ. प्रस्तावना ।

२५. लख्खीदेवी सुन्दास, इन्द्र सम्पूर्ण ग्रन्थ २, (सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, सन् २००४), पृ. प्रस्तावना ।

तत्कालीन भारतीय राष्ट्रिय काङ्ग्रेसका सदस्यसमेत रहेर कार्य गरेका इन्द्रबहादुर राई भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्रामअन्तर्गत महात्मा गान्धीको नेतृत्वमा अङ्ग्रेज शासकविरुद्ध सञ्चालित 'भारत छोडो' आन्दोलनमा सक्रिय थिए।^{२६} यसरी आवश्यक परेका बेला भारतलाई स्वतन्त्र बनाउन लागिपरेका राई भारतवासी नेपालीको स्वतन्त्रताका लागि पुनः स्वतन्त्र भारतविरुद्धको आन्दोलनमा उत्तिकै सक्रियताका साथ संलग्न रहे। भारत प्रवासी नेपालीको हक र हितका लागि समर्पित हुदै आएका राईले संवत् २०१३-२०२६ सालसम्म दार्जिलिङ नगरपालिकाको निर्वाचित कमिस्नरको कार्यभार सफलतापूर्वक सम्हालेका थिए।^{२७} उनले नेपालीलाई सङ्गठित तुल्याउन विभिन्न सङ्गठन खोल्नुका साथै तिनका अध्यक्ष भएर पनि काम गरे। राईले एक्काइस वर्षको उमेरदेखि नेपाली समाज र जातीय मुद्दाका पक्षमा आफूलाई उभ्याए। नेपाली जाति र भाषीकै उत्थानको लागि काम गरेका कारण पश्चिम बङ्गाल सरकारले राई कमिस्नर रहेको दार्जिलिङ नगरपालिका विगठन गरेको थियो।

२.२.२.२ सङ्घर्षकर्ता व्यक्तित्व

लेखनमार्फत नेपाली भाषाको गुणस्तर विकास र साहित्य भण्डारमा योगदान पुऱ्याउादै आएका इन्द्रबहादुर राईले भारतमा अन्य भाषासरह नेपाली भाषालाई मान्यता दिलाउने सिलसिलामा विभिन्न संगठनको स्थापना गरी ती संगठनका विभिन्न पदमा रहेर कार्य गरेका थिए। त्यसैले उनी नेपाली भाषा आन्दोलनलाई चर्काएर शिखरमा पुऱ्याउने व्यक्ति हुन्। भाषिक/साहित्यिक सङ्घर्षका क्रममा राईका वक्तव्य निम्नानुसार पाइएका छन् :-

वक्तव्यहरू	प्रकाशन स्रोत
नेपाली भाषाको भविष्यत्, नेपाली साहित्य...	नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जिलिङ, २३ मार्च, १९६१
भाषाको संघर्षमा एक भाषिक क्षेत्र हाम्रो अधिकार	भाषा मान्यता कमिटी, दार्जिलिङ, १० मई, १९६१
भाषाको रक्षामा विराट जुलुस	भाषा मान्यता कमिटी, दार्जिलिङ, २१ मई, १९६१

२६. ऐजन ।

२७. ऐजन ।

भाषाको प्रेम र रक्षामा ९ जुलाईदेखि १६ सम्म भाषा सप्ताह	भाषा मान्यता कमिटी, दार्जिलिङ, १ जुलाई, १९६१
भाषाको रक्षामा जिल्लाव्यापी महान हडताल...	भाषा मान्यता कमिटी, दार्जिलिङ, २३ सेप्टेम्बर, १९६१
नेपाली भाषाको मान्यता	नेपाली साहित्य परिषद्, दार्जिलिङ, मार्च, १९७२

त्यसैगरी राईका प्रकाशित लेखहरू यसप्रकार छन् : -

लेखहरू	प्रकाशन स्रोत
नेहरूसाग १९६१, इन्दिरा गान्धीसाग ...	हाम्रो भाषा, वर्ष १, अङ्क ४, ५ डिसेम्बर १९७२
आजको हाम्रो दिशा र काम	हाम्रो भाषा, वर्ष ३, अङ्क ४, १३ मई, १९७८
भाषासंघर्ष र गोर्खा लीग	हाम्रो भाषा, वर्ष ३, अङ्क ५, १७ जुन १९७८
नेपाली सरकारी भाषा प्रयोग	हाम्रो भाषा, वर्ष ३, अङ्क ६, १ जुलाई १९७८
कवि भानुको १६४ औं जन्मजयन्तीमा	हाम्रो भाषा, वर्ष ३, अङ्क ७, १९ जुलाई १९७८
दिल्लीमा	हाम्रो भाषा, वर्ष ३, अङ्क ८, १२ अगस्ट १९७८
बृहत् रूप भाषा आन्दोलन	हाम्रो भाषा, वर्ष ३, अङ्क ९, २६ अगस्ट १९७८
मणिपुरी भाषाको संवैधानिक मान्यता	हाम्रो भाषा, वर्ष ३, अङ्क १४, २५ नोभेम्बर १९७८
दिल्ली सभाले सृजित आशायुक्त स्थिति	हाम्रो भाषा, वर्ष ३, अङ्क १५-१६, २३ डिसेम्बर १९७८
जयप्रकाश नारायणलाई पत्र	अखिल भारतीय नेपाली भाषा समिति(सचिवका हैसियतले)
नेपाली भाषा समितिका सदस्यहरूलाई	हाम्रो भाषा, वर्ष ३, अङ्क १७, १३ जनवरी १९७९
भारतीय नेपाली सुरक्षा समिति हो नेपाली भाषा समिति	हाम्रो भाषा, वर्ष ३, अङ्क १९, फेब्रुअरी १९७९
बाधाहरूबीच बाटो बनाउाछा	हाम्रो भाषा, वर्ष ४, अङ्क २२, २८ अप्रिल, १९७९
हडताल किन ?	हाम्रो भाषा, वर्ष ४, अङ्क २४-२५, १६ जुन १९७९
साहित्य अकादमी पुरस्कार फिर्ता	हाम्रो भाषा, वर्ष ४, अङ्क २४-२५, १६ जुन १९७९

दार्जिलिङको आगामी कार्यक्रम	हाम्रो भाषा, वर्ष ४, अङ्क २६-२७, १४ जुलाई १९७९
केन्द्रमा परिवर्तित राजनीतिक...	हाम्रो भाषा, वर्ष ४, अङ्क २८, ११ अगस्त १९७९
आगामी संसदीय चुनाव र ...	हाम्रो भाषा, वर्ष ४, अङ्क २९, ३१ अगस्त १९७९
भाषाभन्दा पार्टी ठूलो भन्नेलाई	हाम्रो भाषा, वर्ष ४, अङ्क २९, ३१ अगस्त १९७९
साहित्यमा उदार मूल्याङ्कन	हाम्रो भाषा, वर्ष ४, अङ्क २९, ३१ अगस्त १९७९

परिणाम स्वरूप भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचीमा नेपाली भाषालाई पनि समावेश गरिएको छ भने दार्जिलिङ जिल्लामा सरकारी कामकाजको मान्यता दिइएको छ । उनले २००५ मा तुडसुङ बस्तीमा सुधा पुस्तकालयको पनि स्थापना गरेका थिए ।^{६६} २०१८ सालमा 'गोर्खा दुःख निवारक सम्मेलन' भवनमा आयोजित सभाका अध्यक्ष बनेका राई सोही सभाले सम्मेलनलाई 'नेपाली भाषा मान्यता समिति' मा परिणत गरेपछि त्यसको सचिव भएका थिए । यस्तै २०२९ सालमा स्थापित 'अखिल भारतीय नेपाली भाषा समिति' को अध्यक्षमा पनि राई २०३५ सालमा निर्वाचित भएका थिए ।^{६७} यसबेला उनले समितिका तर्फबाट प्रकाशन हुने 'हाम्रो भाषा' पत्रिकालाई सम्पादन गरेर परिष्कृत रूप दिएका थिए ।

२.२.२.३ संस्थापक व्यक्तित्व

भाषा सेवाका क्रममा राईले नेतृत्व दिदै विभिन्न सङ्घ/संस्थाको स्थापनाका लागि पुऱ्याएको योगदानबाट नै उनको संस्थापक व्यक्तित्व भल्किन्छ । यस क्रममा उनले विभिन्न साहित्यिक, सामाजिक र राजनीतिक सङ्गठनको स्थापनामा संलग्न रही कार्य गरेको पाइन्छ । संवत् २०२० मा राई 'नेपाली साहित्य परिषद्' स्थापना गरी अद्यापि त्यसको अध्यक्ष रहदै आएका छन् ।^{६८} विश्वकै प्रमुख साहित्यिक उपयोगी हुनसक्ने तात्विक विचारहरूमाथि मासिक वार्ताहरू आयोजना गरी साहित्य लेखनको एउटा विस्तृत आधार बसाउने उद्यम गरेको थियो नेपाली साहित्य परिषद्ले तिनताक ।^{६९} सन् १९६१ मार्च ३१ मा नेपाली भाषा मान्यता समिति

२८. सुजातारानी राई, पूर्ववत्, पृ. ii ।

२९. शङ्कर सुब्बा, पूर्ववत्, पृ. २६ ।

३०. विष्णुप्रसाद पौडेल, पूर्ववत् पृ. १६ ।

३१. डा. कुमार प्रधान, पूर्ववत्, पृ. प्रस्तावना क ।

खडा भएपछि इन्द्रबहादुर राई त्यसका संस्थापक सदस्य र सचिव भएका थिए।^{१६} तुडसुडको सेवा समितिमा सन् १९३० मा सचिव र त्यसपछि अध्यक्ष बनेर समाजलाई नेतृत्व दिएका थिए। त्यसक्रममा उक्त समितिद्वारा गाउामा सञ्चालित प्राथमिक पाठशालाको उन्नतिप्रगतिमा मनगो सहयोग पुऱ्याएका राईले तुडसुडमा सन् १९४८ मा पुस्तकालयको स्थापना गरेको पाइन्छ।^{१७} यस्तै सन् १९७२ मा स्थापित अखिल भारतीय नेपाली भाषा समितिमा राई सन् १९६४ देखि अध्यक्ष चुनिएका थिए।^{१८} यसैगरी सन् १९२४ मा दार्जिलिङमा स्थापित नेपाली साहित्य सम्मेलनका सदस्य भएर इन्द्रबहादुर राईले कुशलतापूर्वक कार्य गरेका थिए।^{१९} नेपाली भाषा तथा साहित्यका बारेमा भएका विभिन्न गोष्ठी, वार्ता र सेमिनारहरूमा दार्जिलिङको प्रतिनिधित्व गर्दै दिल्ली, आसाम, सिक्किम, काठमाडौं आदि ठाउाहरूमा पुगेर राईले नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ।^{२०} भारतीय काङ्ग्रेस आईमा रहेर पनि इन्द्रबहादुर राईले आफूलाई संस्थापक व्यक्तित्व एवम् कुशल संगठनकर्ताका रूपमा चिनाएका छन्।

२.२.२.४ सम्पादक व्यक्तित्व

भाषिक, साहित्यिक, बौद्धिक कार्यका लागि मुख्य सामग्री भनेका लेख्य सामग्री नै हुन्। इन्द्रबहादुर राईले लेखन र प्रसारणका क्षेत्रमा पनि महत्त्वपूर्ण कार्य गरेका छन्। भाषिक, साहित्यिक, सामाजिक र राजनीतिक सङ्गठनमा रहादा राईले आफ्ना तथा सङ्गठनका विचार एवम् साहित्यिक सामग्री पाठकमाभ पुऱ्याउन विभिन्न पत्रपत्रिका तथा पुस्तकको सम्पादन/प्रकाशनमा संलग्नता जनाएको देखिन्छ। राईले नेपाली भाषा मान्यता समितिमा रहादा त्यहावाट बुलेटिन प्रकाशन गरेका थिए।^{२१}

त्यसैगरी सन् १९७२ मा स्थापित अखिल भारतीय नेपाली भाषा समितिमा राई सन् १९७८ मा अध्यक्ष चुनिएपछि त्यहावाट हाम्रो भाषा पत्रिकाको सम्पादन/प्रकाशन गरेका थिए

२२. कुमारबहादुर जोशी, **इन्द्र सम्पूर्ण ग्रन्थ ३**, (सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, सन् २००४), पृ. ४३८ ।

२३. ऐजन, पृ. ४३७ ।

२४. ऐजन, पृ. ४३८ ।

२५. ऐजन, पृ. ४३९ ।

२६. ऐजन, पृ. ४३८ ।

२७. ऐजन, पृ. ४३८ ।

।^{४६} नेपाली साहित्य परिषद्मा रहादा पनि उनले त्यहाबाट साहित्यिक पत्रिका मालिङ्गोको प्रकाशन गरेका थिए ।^{४७} नेपाली भाषा तथा साहित्यको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकास गर्दै लाने क्रममा उनले दार्जिलिङस्थित नेपाली साहित्य सम्मेलनको सदस्य रहादा सन् १९६४ सम्म त्यहाबाट प्रकाशन हुने दियालो साहित्यिक मासिक पत्रिकाको सम्पादन गरेका थिए । त्यस्तै उक्त सम्मेलनबाट सन् १९४८ मा प्रकाशित मोतीराम भट्टकृत भानुभक्ताचार्यको जीवन चरित्र तथा नेपाली साहित्य परिषद्बाट सन् १९७१ मा प्रकाशित भानुभक्तका कृति अध्ययनहरू पुस्तकाकार कृतिको समेत सम्पादन गरेका थिए । यसरी इन्द्रबहादुर राई एक सिद्धहस्त सम्पादक तथा प्रकाशकका रूपमा परिचित हुन पुगेका छन् ।

२.२.२.५ वक्ता व्यक्तित्व

इन्द्रबहादुर राई कुशल वक्ता पनि हुन् । राईले आफ्ना नवीन प्रयोगहरू तेस्रो आयाम र लीला लेखनबारे ठाडा-ठाडामा प्रवचन दिने गरेका छन् । कथा लेखनमा नया-नया धार पक्रिदै आएका राईले काठमाडौं, विराटनगर, भ्वापा, इलाम, धनगढीलगायत नेपालका विभिन्न भागमा आयोजित साहित्यिक सम्मेलन, गोष्ठी तथा सेमिनारमा आफ्ना साहित्यिक प्रयोगबारे अनेकौं व्याख्यान दिएका छन् ।

‘राई एक बेजोड वार्ताकार पनि हुन्, उनका वार्ताहरू अति रसिला, चम्किला र अत्यन्त गहकिला हुन्छन्, कति मीठो र सरल नेपाली बोल्छन् उनी, विषय समातेपछि त्यसलाई छर्लङ्गै पार्छन्, कति सजिलो पाराले बोल्छन्, तर त्यही बोलेको कुरा लेख्न लगाए हाम्रो मथिङ्गल खलबलाउने पाराले प्रस्तुत गर्छन्, उनी यति लोकप्रिय भएको कारण बोलेरै हो जस्तो लाग्छ, कति उनका भाषण सुन्नमात्र पुग्छन् सभातिर र डेढ/दुई घण्टासम्म भाषण सुनिरहन्छन्, उनका भाषणहरू बटुलिए ती छुट्टै ग्रन्थ बन्छन् ।’^{४८}

राई पत्रकारसामु पनि सरलरूपले प्रस्तुत भएको पाइन्छ । पत्रकारले जति जटिल प्रश्न सोधे पनि राईले सरल भाषामा बुझाएका छन् । आफ्नो ३० बर्से अध्यापन पेसाले पनि राईलाई कुशल वक्ताका रूपमा उभ्याएको देखिन्छ ।

३८. ऐजन, पृ. ४३८ ।

३९. राजनारायण प्रधान, पूर्ववत्, पृ. प्रस्तावना घ ।

४०. पवन चाम्लिङ, इन्द्र सम्पूर्ण ग्रन्थ १, (सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, सन् २००४), पृ. मन्तव्य ।

तेस्रो परिच्छेद

भाषिक प्रयोगको सैद्धान्तिक आधार

३.१ परिचय

मानिसले विचार आदानप्रदानका निम्ति भाषाको प्रयोग गर्दछन् । भाषाद्वारा नै भाव तथा विचार पोखिन्छ, इच्छा आकाङ्क्षा प्रकट हुन्छन् र पारस्परिक सम्बन्ध गासिन्छ । त्यसैले भाषा व्यवहारमा अनेकात्मक हुन्छ । व्यक्तिले आफूले चाहेको कुरा भाषिक रूपमा प्रकट गर्ने यस प्रक्रियामा वक्ता र श्रोताले विभिन्न सन्दर्भमा भिन्नाभिन्नै भाषिक रूपहरूको प्रयोग गर्दछन् । लामो कालक्रममा निरन्तरको प्रयोगले भाषाले परिवर्तित रूप लिइरहेको हुन्छ । 'विचार आदानप्रदानका सन्दर्भमा भाषिक एकरूपता नआई भाषामा भिन्न भाषिक रूपहरूको प्रयोग हुनुलाई नै भाषिक प्रयोग भनिन्छ ।'^{४१}

भाषा कुनै न कुनै सामाजिक परिवेशसाग सम्बद्ध हुन्छ । सामाजिक परिवेशहरू बहुआयामिक र अनेक हुन्छन् । त्यसैले यसको खास प्रयोग क्षेत्र सामाजिक भाषाविज्ञान हो । 'सामाजिक परिस्थिति अनुरूप प्रयोग गरिने भाषिक विविधता प्रयुक्ति हो । यसले सामाजिक क्षेत्रमा हुने भाषिक प्रयोगगत विविधता तथा प्रत्येक वक्ताको सञ्चार सामर्थ्य र परिस्थिति अनुरूप गरिने परिवर्तित भाषिक प्रयोगलाई जनाउँछ ।'^{४२} भाषिक प्रयोगका आधारमा कुनै पनि वक्ताद्वारा प्रयुक्त भाषा कुन क्षेत्र, स्थान, विषय, जाति, उमेर, वर्ग, शिक्षा, कुलीनता र ओहदाजस्ता परिवेशमा प्रयोग भएको हो भन्ने छुट्याउन सकिन्छ ।

३.१.१ भाषिक प्रयोग र भाषिक भेद

४१. देवीप्रसाद गौतम, नेपाली भाषाको परिचय, (काठमाडौं : साभत प्रकाशन, २०४९), पृ. ९ ।

४२. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल, कविताको संरचनात्मक विश्लेषण, (काठमाडौं : विद्यार्थी प्रकाशन, २०६२), पृ. ११० ।

भाषिक रूपहरूलाई केलाउादै जाने हो भने एउटै व्यक्तिमा पनि सन्दर्भअनुसार भिन्न भाषिक प्रयोग भएको पाइन्छ। यसरी सूक्ष्म रूप छुट्याउादै जादा हामी व्यक्ति बोलीमा पुग्छौं।^{४३} त्यसैलाई भाषिक भेद भन्न सकिन्न तर भाषिक प्रयोग भन्न भने सकिन्छ।

भाषिक भेदले कुनै एक भाषाका भाषिकालगायत समष्टिमा अङ्ग्रेजी, नेपाली, हिन्दी जस्ता भिन्न भाषालाई समेत समेट्छ। भाषिक प्रयोगले भाषिकालगायत भाषाका प्रयोजनपरक भेदको पनि अध्ययन गर्छ।

‘ठाउा, समय र जनसमूहका आधारमा भाषिक प्रयोगगत विविधतालाई भाषिका भनिन्छ भने विषयक्षेत्र, माध्यम वा तरिका र प्रयोक्ता वा परिस्थितिका आधारमा भाषिक प्रयोगमा देखिने विविधतालाई प्रयुक्ति भनिन्छ। मुख्यतः भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा भाषाविशेषमा देखिने विविधता भाषिका हो भने सामाजिक आयामका आधारमा देखापर्ने भाषिक विविधता प्रयुक्ति हो। विभिन्न सामाजिक गतिविधिहरूभैँ भाषा पनि वक्ता, श्रोता, परिस्थिति र विषयक्षेत्रअनुरूप प्रयुक्त हुन्छ।’^{४४}

भाषिक प्रयोगमै भाषिक भेद वा भाषिका जीवित रहन्छ। अर्थात् भाषिकालाई सूक्ष्म परिवेशका आधारमा विस्तार गर्न सकिाँदैन। प्रयोजनपरक भेद भन्नाले उही व्यक्तिले सूक्ष्म परिवेशमा लगभग एउटै अर्थ दिने भिन्न भाषिक तत्त्वको प्रयोग गर्नुलाई बुझिन्छ। कुनै एउटा भाषा विशेषभित्र भेटिने शब्दगत, व्याकरणगत, अर्थगत, वर्णगत वा उच्चारणगत भिन्नता नै भिन्न भाषिक तत्त्व हुन्। अर्थात् ध्वनि, वर्ण, शब्द, रूप, वाक्य वा अर्थ मध्ये कुनै एक वा यीमध्ये केही भाषिक विशेषता तय गरी तिनकै आधारमा भाषिक प्रयोग छुट्याइन्छ। यसरी हेर्दा भाषिक भेद समष्टि हो भने भाषिक प्रयोग सूक्ष्म अध्ययन हो। नेपाली, अङ्ग्रेजीलगायतका भाषालाई मात्र होइन नेपाली भाषाका भाषिका बैतडेली, डोटेली, पूर्वेलीलगायतलाई पनि भाषिक भेदका उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ। यी भाषिका भाषिक प्रयोगको नमूना पनि बन्न सक्छन्। त्यसैले भाषामा कतिसम्म भिन्न भाषिक प्रयोग भए त्यसलाई भाषिक भेद अर्थात् भाषिका वा भिन्न भाषाको मान्यता दिने भन्ने निश्चित मापदण्ड भने बन्नसकेको छैन।

४३. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् र डा. गोविन्दराज भट्टराई, सम्पा., डा. बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन,

(कठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०६१), पृ. ४२।

४४. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. ११०।

एउटै भाषाका भिन्न स्वरूपलाई भाषिका भन्न सकिन्छ, तर कति भिन्न स्वरूपलाई भाषिका मान्ने ?...उत्तर-जर्मनेली भाषा एक ठाउादेखि अर्को ठाउामा अलिअलि फरक हुदै गएर डचसाग मिल्छ, यस्तो स्थितिलाई भाषिका निरन्तरता भनिन्छ।^{४५} यस्तो अवस्थामा उत्तर-जर्मनेलीदेखि डच भाषासम्म जति पनि शब्दगत, अर्थगत, व्याकरणगत, उच्चारणगत भिन्नता भेटिन्छन् तिनलाई भाषिक प्रयोगअन्तर्गत राखेर अध्ययन गर्न सकिन्छ। तर भाषिका तोकेर अध्ययन गर्न सकिन्न।

भाषिक प्रयोगलाई भौगोलिक प्रभाव, सामाजिक प्रभाव र प्रयोजनपरक प्रभावका आधारमा वर्गीकरण गरेर पनि हेर्न सकिन्छ। भाषाको भौगोलिक भेदअन्तर्गत क्षेत्रीय भाषिकाहरू पर्दछन् भने सामाजिक भेदअन्तर्गत सामाजिक भाषिका पर्दछन्, यस्तै प्रकार्यपरक भेद भन्नाले विभिन्न विषयका प्रयुक्त भाषिक भेद भन्ने बुझिन्छ।^{४६} भाषिक भेदकै सन्दर्भमा सूक्ष्म रूपले भाषिक प्रयोग हेरिने भएकाले पनि भाषिक भेदलाई भाषिक प्रयोग विश्लेषणको आधार बनाइएको हो। एउटै भाषाको प्रयोक्ता प्रभावित र प्रयोजन प्रभावित गरी दुई वर्गमा छुट्याई सिङ्गो भाषामा भएको भाषिक प्रयोगको पहिचान गर्न सहज हुने देखिन्छ।

भाषाको प्रयोगलाई हेर्ने हो भने स्थान, वर्ग, उमेरपिच्छे, फरक-फरक प्रयोग भेटिन्छन्। यसलाई प्रयोक्ता प्रभावित भाषिक प्रयोग भनिन्छ। यति हादाहुदै पनि वक्ताले प्रयोग गर्ने विषय र परिवेशका कारण उसले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता आउछ, भने यसलाई प्रयोजन प्रभावित भाषिक प्रयोग भनिन्छ।

औपचारिक प्रसङ्गमा बोलिने भाषाको आफ्नै स्तरीय रूप निर्धारित हुन्छ, भने अनौपचारिक वा आफूखुसी बोलिने स्थानीय बोलीहरूमा थोरै-धेरै अन्तर पाइन्छ। यसलाई भूमिका प्रभावित भाषिक प्रयोगभित्र राख्न सकिन्छ। यसरी हेर्दा प्रयोक्ता, विषय र भूमिकाले जन्माउने भाषिक भेदमा नै भाषिक प्रयोग निर्भर हुने देखिन्छ।^{४७} यहा विषय र भूमिका वा परिवेशलाई प्रयोजनअन्तर्गत राखेर अध्ययन गरिएको छ।

३.१.२ भाषिक प्रयोग र भाषिक विचलन

४५. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् र डा. गोविन्दराज भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ४२।

४६. ऐजन।

४७. देवीप्रसाद गौतम, पूर्ववत्, पृ. ९।

भाषा निश्चित नियम एवम् व्यवस्थामा बाधिएको हुन्छ । यसैलाई भाषाको मानक रूप मानिन्छ । भाषामा मानकभन्दा भिन्न प्रयोग हुन्छ भने त्यसलाई भाषिक विचलन भनिन्छ । 'भाषाको यही मानक रूपको अतिक्रमण वा उल्लङ्घन विचलन हो ।'^{४८} तर मानकको व्यर्थको उल्लङ्घन वा अतिक्रमलाई विचलन भनिदैन ।

भाषामा प्रचलित नियम र व्यवस्थाको विचलनका नाममा गरिने निरर्थक र त्रुटिपूर्ण प्रयोग चाहि विचलन नभएर विकृति हो अर्थात् भाषामा अन्तर्निहित प्रचलित नियमलाई जथाभावी भाचकाच वा तोडमोड गर्नु विचलन होइन, सार्थक र सङ्गतिमूलक भाषाशैलीगत वैशिष्ट्य, कलात्मक सौन्दर्य र अग्रभूमिकरण हुने गरी गरिएको भाषिक प्रयोगमात्र विचलन हो ।...साहित्यमा सार्थक ढङ्गबाट गरिएको विचलनलाई सहित्यिक विशिष्टता र निरर्थकरूपमा गरिएको विचलनलाई साहित्यिक दोष मानिन्छ ।^{४९}

भाषिक विचलनमा भाषाका सामान्य नियमविरुद्ध सार्थक अतिक्रमण गर्ने र सौन्दर्यमूलक मानकेतर भाषामा जोड दिइन्छ । विचलन भाषाका कोश, व्याकरण, लेखन प्रक्रिया, अर्थ, प्रयोग आदि विभिन्न स्तरमा हुने भएकाले यसका प्रकार पनि अनेक हुनसक्छन् । भाषिकागत विचलन र प्रयुक्ति वा प्रयोगगत विचलन भाषिक प्रयोगसाग निकटको सम्बन्ध राख्दछन् ।

मानक भाषामा अन्य भाषिकाका शब्दलगायत विशेषताहरूको प्रयोग हुदा भाषिकागत विचलन देखापर्छ भने कानुन, विज्ञान आदि क्षेत्रमा प्रयुक्त भाषालाई साहित्य, शिक्षा आदि क्षेत्रमा लागेर सार्थक ढङ्गले गरिने प्रयोगलाई प्रयुक्ति विचलन भनिन्छ, जस्तै : -

जनकले म्याट्रिक पास गरेपछि पुलिस विभागमा दोरोगा काममा लाइदिन्छौं भन्ने कति सल्लाह आउदा पनि बुढाले अस्वीकृतिमै टाउको हल्लाए । ब्यांकको अंग्रेज म्यानेजर 'यतै' राम्रो आशा दिएको थियो - 'हम देखेगा, अच्छा !' भनिसकेको थियो ।^{५०}

माथिको उदाहरणमा 'म्याट्रिक', 'पुलिस', 'ब्याङ्क', 'म्यानेजर' जस्ता विभिन्न क्षेत्रका विशिष्ट प्राविधिक शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ ।

३.२ प्रयोक्ता प्रभावित भाषिक प्रयोग

४८. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. ७९ ।

४९. ऐजन ।

५०. विजयकुमार राई, इन्द्र सम्पूर्ण ग्रन्थ १, सम्पा., (सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, सन् २००४), पृ. ४७२ ।

भाषालाई प्रयोग गर्ने व्यक्ति नै भाषिक प्रयोक्ता हो । प्रयोक्ता उमेर, लिङ्गलगायतले प्रभावित हुदा उसले प्रयोग गर्ने भाषामा पनि अन्तर पर्न जान्छ । यसैलाई प्रयोक्ता प्रभावित भाषिक प्रयोग भनिन्छ । त्यसैले प्रयोक्ता भाषिक प्रयोगको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो । प्रयोक्ताकै कारण भाषामा भाषिक भेद देखापर्छ र भाषिक भेदकै कारण भाषामा नया भाषिक रूपको प्रयोग हुन्छ । प्रयोक्तालाई केन्द्रमा राखेर हेर्दा उमेर, लिङ्ग, जाति, धर्म, वर्ग, पेशा, स्थान आदिबाट ऊ प्रभावित भएको हुन्छ । जसका कारण उसले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता आउछ । परिणामस्वरूप जुन विषयबाट वक्ता प्रभावित छ उसले उमेर, लिङ्ग आदि अनुकूल भाषिक प्रयोग गर्ने हुदा प्रयोक्तामुखी भाषिक प्रयोगमा भिन्नता पनि देखापर्दछ ।

३.२.१ प्रयोक्ताको उमेर

सबै उमेरका प्रयोक्ताको भाषा एकै खालको हुदैन । बालकहरूका निम्ति प्रायः सबै भाषामा विशिष्ट शब्दभण्डार र वाक्यगठन हुन्छन् । बालबालिकाको आफ्नै संसार हुन्छ । उनीहरूलाई राम्रा, मीठा र चाखलाग्दा विषयवस्तु चाहिन्छ । उनीहरूलाई कुरा बुझाउन अनुकूल भाषिक प्रयोग गर्नुपर्छ । अर्थात् साना नानीहरूका लागि प्रयोग हुने भाषामा कमला र सजिला शब्दहरूको प्रयोग हुन्छ, ^{छत्र} जस्तै : -

(१) केटाकेटीहरू माम (भात) बुबु (दूध) चिची (मासु) पा (पानी) बब (गाई) आदि शब्दको प्रयोग गर्दछन् ।

(२) चाचा, निनि/नुनु, बाा, मने, सुरी, चिचि, पापा आदि केटाकेटीहरूले प्रयोग गर्दछन्, जो अरु उमेर समूहले गर्दैनन् ।

युवाहरूले बोल्ने भाषामा पनि उच्चारण प्रक्रिया, प्रस्तुतीकरण र भाषिक एकाइहरूको संयोजनमा भिन्नता हुन्छ । युवाहरूले बोल्ने भाषामा पुराना खालका शब्दभण्डारको प्रयोग कमै हुन्छ । उनीहरू चलचित्र, खेलकुदलगायत आफू सहभागी हुने क्षेत्रका शब्द देखासिकी प्रयोग गर्न रुचाउछन्, जस्तै : -

युवाहरू सोम, यार, हल्लो, दोस्त, बन्धुजस्ता शब्दहरूको प्रयोग गर्छन् ।

बूढाबूढीहरू पुराना चलनचल्तीका शब्द र पदावली बढी प्रयोग गर्छन्, जस्तै : -

५१. कृष्णप्रसाद पराजुली, भाषाको माया, (काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार, २०५७), पृ. ८० ।

सोहीपरि, हाम्रा पालामा, तबैतारे आदि ।

वृद्धहरू आफूभन्दा कम उमेर समूहका व्यक्तिलाई नानी, बाबु जस्ता शब्दहरूको प्रयोग गर्दछन् । लेख्य रूपमा मात्र नभएर कथ्य रूपमै पनि यस किसिमको भिन्नता स्पष्टतः छुट्याउन सकिन्छ ।

३.२.२ प्रयोक्ताको लिङ्ग

प्रयोक्ता कुन लिङ्गको छ, त्यसमा पनि भाषिक प्रयोग निर्भर हुन्छ । पुरुषहरूले प्रयोग गर्ने शब्दहरू र स्त्रीहरूले प्रयोग गर्ने शब्दहरूमा भिन्नता हुन्छ । 'पुरुष र स्त्रीले प्रयोग गर्ने ध्वनिदेखि वाक्यतहका भिन्नताहरू प्रयोक्ताको लिङ्गगत भिन्नताहरूद्वारा निर्धारित भाषिक स्वरूप हुन् ।'^{५२} रङ्ग, श्रृङ्गार, साजसज्जा र घरघरायसी मामिलासाग सम्बन्धित शब्दहरूको ज्ञान नै पनि स्त्रीहरूमा बढी हुन्छ । भाषाको प्रस्तुतीकरणमा र लयमा पनि भिन्नता पाउन सकिन्छ, जस्तै : -

स्त्रीहरू 'आएकी छु' भन्छन् भने पुरुषहरू 'आएको छु' भन्छन् ।

सर्वनाम, विशेषण र क्रियाको रूपावलीमा पुरुष र स्त्रीले प्रयोग गरेको भाषामा भिन्नता पाउन सकिन्छ । त्यसैले भाषिक प्रयोग लिङ्गसापेक्ष हुन्छ ।

३.२.३ प्रयोक्ताको जाति

जातिगत विशिष्टताले पनि प्रयोक्ताको भाषिक रूपको निर्धारण गर्दछ । एकै वर्गका, एकै क्षेत्रमा बस्ने व्यक्तिहरूबीच पनि जातिविशिष्टताले भाषिक प्रयोगमा भिन्नता ल्याएको हुन्छ । 'दक्षिण भारतका केही भाषाहरूमा ब्राह्मण र अब्राह्मणको बोलीमा भिन्नता, हाम्रै देशको सुदूर पश्चिमाञ्चलमा ठकुरी र अन्य तागाधारीको अनि तथाकथित अछुतको र अरुको बोलीमा टड्कारो भिन्नता देखिन्छ ।'^{५३} कुनै एउटै ठाउँमा बस्ने बाहुन, क्षेत्री र अरु जातिले बोल्ने भाषाका ध्वनितत्त्वदेखि वाक्य तत्त्वसम्म पनि यसकिसिमको विशिष्ट प्रयोग पाइन्छ ।

नेपालका केही जातिहरू जदौ, बराजु, काजीजस्ता विशेष किसिमका भिन्न भाषिक रूपहरूको प्रयोग गर्दछन् भने केही जातिहरू प्रणाम, ढोग, दर्शनजस्ता भाषिक रूपको प्रयोग

५२. देवीप्रसाद गौतम, पूर्ववत्, पृ. १० ।

५३. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् र डा. गोविन्दराज भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ७३ ।

गर्दछन् । तल्लो जातिका केही व्यक्तिले सजिलै प्रयोग गर्ने शब्दलाई माथिल्लो जातिका मानिस अशिष्ट शब्दका रूपमा लिन्छन्, जस्तै : -

(१) वैश्य र शूद्र जातिमा आमाबुबालाई छोराछोरीले सजिलै 'तिमी' ले सम्बोधन गर्दछन् । तर ब्राह्मण क्षेत्री परिवारमा 'तपाईं/हजुर' प्रयोग गर्ने पर्ने हुन्छ ।

(२) पूजाआजा, संस्कार, तिथिमिति, नक्षत्र, योगिनी आदि विषयलाई बुझाउने शब्दको प्रयोग बाहुन क्षेत्री जातिले गर्छन् ।

यसरी प्रयोक्ताको जातीय पृष्ठभूमिले उसले प्रयोग गर्ने भाषालाई निर्धारित गरेको हुन्छ ।

३.२.४ प्रयोक्ताको धर्म

धर्म तथा संस्कृतिले पनि के कस्तो भाषिक रूपको प्रयोग गर्ने भन्ने कुरालाई निर्धारित गरेका हुन्छन् । बेग्लामेग्लै धर्म र संस्कृति भएका प्रयोक्ताका भाषामा पाइने भिन्नता पनि प्रयोक्ताकेन्द्री भाषिक भेद नै हो । हरेक व्यक्तिले आफ्नो धर्म र संस्कृतिका आदर्श मान्यतालाई आत्मसाथ गरेको हुन्छ । उसका धार्मिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोणहरू भाषामा प्रतिबिम्बित भएका हुन्छन् । त्यस प्रतिबिम्बले भाषाको शब्दभण्डारदेखि वाक्यगठन का प्रक्रियाहरूमा र भाषिक एकाइहरूको संयोजन तथा प्रस्तुतीकरणमा पनि प्रभाव पारेको हुन्छ । हरेक प्रयोक्ताको भाषिक प्रयोगलाई यसले निर्धारण गरेको हुन्छ, जस्तै : -

(१) हिन्दु धर्म र संस्कृतिअनुसार बाबु-आमा, गुरु र मान्यजनहरूलाई उच्च आदरार्थी सर्वनाम (तपाईं हजुर आदि) र सोहीअनुसार विशेषण तथा क्रियापदावलीको प्रयोग हुनु ।

(२) प्रणामीहरूले 'काट्नु' लाई 'सुधानु' 'भोजनलाई' 'प्रसाद' 'पूजा' लाई 'मेला' भन्नु ।

अतिथि वा पाहुनालाई देवतातुल्य ठानेर स्वागत-सत्कार गर्ने सांस्कृतिक परम्परा भएको नेपाली समाजमा पाहुनाहरूका निम्ति प्रयोग गर्ने विशिष्ट भाषिक रूप पाइन्छ । विभिन्न देशका जातिहरूले प्रयोग गर्ने अङ्ग्रेजी भाषाको रूप र प्रस्तुतीकरणका ढाँचाहरूमा पनि यस किसिमको भिन्नता स्पष्ट देखिन्छ । बेलायतीहरूले प्रयोग गर्ने अङ्ग्रेजी अमेरिकालीहरूले प्रयोग गर्ने आफ्नै देशका परम्परागत वैशिष्ट्यहरू रहेका देखिन्छन् । यसरी हरेक प्रयोक्ताले आफ्नो धर्म तथा संस्कृतिलाई भाषाका माध्यमबाट बहन गरिरहेको हुनाले प्रयोक्ताको भाषिक प्रयोगलाई धर्म तथा संस्कृतिले प्रभाव पारेको हुन्छ ।

३.२.५ प्रयोक्ताको वर्ग

प्रयोक्ताको वर्गका आधारमा पनि भाषिक प्रयोग विशिष्ट हुनसक्छ । नेपाली भाषामा सम्पन्नता, कुलीनता, निर्धनता आदिका आधारमा शब्द तथा वाक्यका तहमा थुप्रै भेदहरू देखिन्छन् । भिन्न भिन्न वर्गका प्रयोक्तहरूले भिन्न भिन्न भाषिक रूपहरूको प्रयोग गर्दछन्, जस्तै : -

(१) उच्च वर्गले शब्दका तहमा 'ज्युनार', 'सुकुला', 'राज', 'मर्जी' आदि रूपहरूको प्रयोग गर्नु ।

(२) वाक्यगठनका तहमा समेत 'हजुर' सर्वनामसाग मिल्ने विशेषण र क्रियापदावलीको प्रयोग गर्नु ।

यसरी सामान्य वर्गका प्रयोक्ताको भाषामा भन्दा माथिल्लो वर्गका प्रयोक्ताको भाषा भिन्न हुन्छ । उच्च वर्गका प्रयोक्ताले आफ्नो उच्चवर्गीय मूल्य र सोचाइलाई भाषाका माध्यमबाट व्यक्त गरिरहेको हुन्छ । यस किसिमको वर्गीय मूल्यले प्रयोक्ताको भाषालाई सीमावद्ध तुल्याएको हुन्छ । प्रत्येक धातुमा 'बक्स' जोडिएका क्रियापदको प्रयोग उच्चवर्गका प्रयोक्ता गर्दछन् । तल्लो वर्गका प्रयोक्ताहरू पनि सम्पन्न हुँदा जादा वा माथिल्लो वर्गका प्रयोक्तासित सम्पर्कमा आउँदा गर्दा वा आफूलाई पनि माथिल्लो वर्गकै शिष्टतामा ढाल्ने प्रयास गर्दा उच्च वर्गीय भाषिक रूपको प्रयोग गर्ने गर्दछन् ।

राजकीय भाषिक रूप सामान्य नेपालीको भाषिक रूपभन्दा निकै भिन्न हुन्छ । राजकीय नेपाली भाषामा प्रयोक्ता एकजना भए पनि बहुवचनबोधक सर्वनाम र क्रियारूपावलीको प्रयोग हुन्छ । सामान्य वर्गका प्रयोक्ताको भाषामा यस्तो व्यवस्था हुँदैन । राजकीय नेपाली भाषामा वाक्यका तहमा लिङ्ग भेद हुँदैन । सामान्य नेपालीमा भने लिङ्ग भेद हुन्छ, जस्तै : -

'राम आयो', 'सीता आई' ।

तल्लो वर्गका प्रयोक्ताहरू आफूभन्दा ठूला (बाबु, आमा, दाजु, दिदी, लोग्ने आदि) समेतलाई 'तिमी !' भनी सम्बोधन गर्दछन् । यसले व्याकरण तहमा ठूलो भिन्नता ल्याएको हुन्छ । 'तिमी' भनेपछि 'आऊ, अउछौ, आयौ, आउला, आउथ्यौजस्ता क्रियापदको प्रयोग हुन्छ, तर 'तपाईं' भन्दाखेरि 'आउनुहोस्', 'आउनुहुन्छ', 'आउनुभयो', 'आउनुहोला' 'आउनुहुन्थ्यो' आदि क्रियापदको प्रयोग हुन्छ । हरेक क्रियाका रूपहरू नै भिन्न हुन्छन् । यसैले एकै भाषाको प्रयोक्ताले प्रयोग गर्ने भाषालाई उसको आर्थिक वा सामाजिक वर्ग वा तहले नियन्त्रण गरिरहेको हुन्छ ।

३.२.६ प्रयोक्ताको पेसा

भाषिक प्रयोग प्रयोक्ताको पेसा वा व्यवसायका आधारमा पनि भिन्नै हुन्छ । हरेक प्रयोक्ताले आ-आफ्नो पेसा वा व्यवसाय अनुकूलको भाषिक रूपको प्रयोग गरिरहेको हुन्छ । शिक्षित र अशिक्षितको, वकिल र व्यापारीको, लाहुरे र किसानको भाषिक प्रयोगमा भिन्नता पाइन्छ । कुराकानी गर्दा शिक्षित व्यक्तिहरू कठी अङ्ग्रेजी शब्द घुसाउछन्, अङ्ग्रेजी पाराका वाक्यहरूको प्रयोग गर्दछन् र सकेसम्म बोलचालको भन्दा लेख्य नेपालीको प्रयोग गर्दछन् । 'वकिलहरू सकेसम्म तार्किक भाषाको प्रयोग गर्छन्, कानूनी शब्दहरूको प्रयोग गर्दछन् तर व्यापारीहरू यसो गर्दैनन् । उनीहरूको निश्चित शब्द र वाक्यगठनका ढाँचा हुन्छन् र ग्राहकको सम्पर्कका कारण उनीहरूको भाषामा नरम र मिजासिलोपनको विकास भएको हुन्छ । यस्ता पेसागत बोलीलाई जागृन पनि भनिन्छ, ^{१४४} यसको परिणाम स्वरूप उनीहरूले प्रयोग गरेका वाक्यको प्रस्तुतीकरण र लयविधानमा भिन्नता देखिन्छ ।

३.२.७ प्रयोक्ताको स्थान

अमेरिकामा अङ्ग्रेजी भाषा ठाँउ ठाँउमा बेग्लै रीतले उच्चारण गरिन्छ । उच्चरणमा मात्र यो भिन्न हुँदैन, वाक्य रचना, शब्दयोजना तथा विशेष वाक्यको प्रयोगमा पनि एकै देश एकै भाषामा स्थानभेदले गर्दा विभिन्नता देखिन्छ । बङ्गाली भाषामा अनेक भेद छन् । यही नियमअनुसार नेपाली भाषाले पनि ठाँउठाँउमा विभिन्न रूप लिनपुगेको छ ।

'भाषामा आफ्नोपन वा स्थानीयताको पनि केही रङ हुन्छ । फलस्वरूप एकै भाषाका वक्ताहरू भौगोलिक रूपले भिन्न स्थानमा बसेका छन् भने उनीहरूको उच्चारण, शब्द प्रयोग र वाक्य गठनमा भिन्नता आउँछ । ग्रामीण वा स्थानीय कथ्य भाषा लोक व्यवहार चलाउने प्रयोजनमा सीमित हुन्छ, ^{१४५} तर सहरिया भाषा ग्रामीणभन्दा स्तरीय हुन्छ । बेग्लामेग्लै ठाँउमा बसेकाहरू बीचमा लामो समय आवतजावत भएन भने सम्पर्कका अभावले भाषामा भिन्नता आउँछ ।

१४. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल र डा. गोविन्दराज भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ७४ ।

१५. कृष्णप्रसाद पराजुली, पूर्ववत्, पृ. ४४ ।

मेचीदेखि महाकालीसम्म बोलिने नेपाली भाषाका सबै प्रयोक्ता एकै भाषिक रूपको प्रयोग गर्दैनन् । ग्रामीण नेपाली भाषाका इलाका वा जिल्ला पिच्छे, अलग-अलग रूप पाइन्छन्, जुन रूप भाषिका तथा उपभाषिकाका नामले परिचित छन्, जस्तै : -

(१) डोटी र वैतडीतिरका नेपाली भाषाका प्रयोक्ता 'ज' लाई 'झ' भन्छन्, 'न' का ठाउामा 'ण' को प्रयोग पनि गर्दछन् ।

(२) पच्छिमा भाषिकाका वक्ताहरू भातलाई पुलिङ्गी र दाललाई स्त्रीलिङ्गी शब्दका रूपमा प्रयोग गर्दछन् तर पूर्वेलीहरू यसो गर्दैनन् ।

(३) काठमाडौंमा सारौं भनिन्छ भने पूर्वमा त्यही चरालाई रूपी र पोखरातिर डाङ्ग्रे भनिन्छ ।

(४) गाईभैँसी दुहुने भाडोलाई ढुङ्गो, दुधेरो, गाबु, गबुआ तथा चामल केलाउने चोयाले बनेको वस्तुलाई नाङ्गलो, सुपो आदि शब्दका रूपमा भिन्न ठाउामा भिन्न प्रयोग गरिन्छ ।

दार्जिलिङमा आउने नेपालीहरू पूर्वी नेपालका हुन् । ती आफ्नै मुलुकमा शिक्षाका अभावले शुद्ध नेपाली बोल्दैन थिए । 'दार्जिलिङको नेपाली भाषामा लिङ्ग, वचन र कालको भेद गरिदैन, कर्ताका लिङ्ग, वचन, कारकअनुसार क्रियाका रूपमा भेद हुन्छ भन्ने कुरा यहाँ बिसिइसकेको छ, ^{५६} जस्तै : -

आमा आयो, बाबु आयो, ता आयो आदि ।

दार्जिलिङका विद्यालयमा प्रारम्भमा हिन्दीका माध्यमबाट शिक्षा दिने गरिन्थ्यो । त्यसको प्रभाव यहाँको नेपाली भाषामा निकै पयो । 'बङ्गाली बाबुका घरनेरको बारी बगान भयो, उनको घर कोठी भयो, ऊ चा खाने हुनाले नेपालीहरू पनि चिया छोडी चा खान थाले, उसले बैगन खान्थ्यो यसकारण नेपालीले पनि भन्टा छाडी बैगन खान थाले । ^{५७} यसरी स्थानका आधारमा पनि नेपाली भाषामा प्रयोक्तामुखी भेद भित्रियो ।

३.२.८ प्रयोक्ताको मातृभाषा

५६. शिव प्रधान, नेपाली भाषा र साहित्य: केही गोरेटो र गल्छेडो, (सिक्किम : गान्तोक प्रकाशन, २०४०), पृ. ५९ ।

५७. ऐजन्, पृ. ६० ।

स्थानीयस्तरमा बोलिने मातृभाषाका कारण पनि भाषिक प्रयोगमा अन्तर आउछ । यस्तो प्रयोग खासगरी शब्द, व्याकरण र उच्चारणमा देखापर्दछ । भिन्न भाषाका वक्ताले भिन्न भाषा बोल्नुपर्दा उनीहरूको उच्चारणगत वाक्य प्रयोगमा भिन्नता देखिएको हो ।

खासगरी भोटवर्मेली भाषाभाषीले नेपाली भाषालाई प्रथम वा द्वितीय भाषाका रूपमा बोल्दा आफ्नो बोलीलाई भोटवर्मेली भाषाबाट प्रभावित पारी बोलेको देखिन्छ । नेपालीलाई प्रथम भाषाको रूपमा बोल्ने भूतपूर्व भोटवर्मेली भाषाभाषीहरूको सामाजिक नेपाली भाषिका भेदको राम्रो उदाहरण दार्जिलिङ्गो नेपाली हो । दार्जिलिङ्गे नेपालीमा भोटवर्मेलीको प्रभाव व्याकरण तहमा स्पष्ट देखिन्छ, जस्तै : -

- (१) तौंलाई यो कुरा कोले भन्यो ?
- (२) ए केटा हो, तिमारु या आइज ।
- (३) मेरो सालोले बोल्नु पनि जान्दैन
- (४) आमा आयो ।
- (५) केटोहरू घरमा छ ।

यी उदाहरणमा सरल र तिर्यकको भेद हराएको, लिङ्गमा पनि तृतीय पुरुषको क्रियामा केवल पुलिङ्गी एकवचन र आज्ञाबोधकमा केवल एकवचन क्रियाको प्रयोग गरेको छ ।^{५८}

‘आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग हराएर नेपाली भाषा नै मातृभाषा भएपछि र नेपाली भाषा राष्ट्र भाषा भएपछि अनेक भाषाभाषीका मानिसले यसलाई बोल्न थाले र परिणामतः बोलाइको भेद भन् बह्दै गयो । कोहीको जिब्रोले केही भन्न नसक्ने औ कोही अर्को थोक बोल्न नसक्ने हुनाले उही एउटा शब्द स्थान स्थानमा बेग्लाबेग्लै रूपले उच्चारण गरिन्छ ।’^{५९} नेवारी भाषाका प्रभावले ती भाषाका वक्ताहरूमा त, थ, द, ध साग ट, ठ, ड, ढ एवं ङ तथा र ध्वनिहरूमा अन्तर परेको पाइन्छ, जस्तै : -

पाती (पाटी), धोका (ढोका), भारा (भाडा) आदि ।

त्यस्तै तामाङ् भाषाको प्रभावका कारण नेपाली भाषामा च्याङ्बा (कान्छा), मैथिली भाषाको प्रभावका कारण नेपाली भाषामा लार (पराल) शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । उकारान्त शब्द कसैले उकारान्तै, कसैले ओकारान्त प्रयोग गर्छन् । जस्तै : -

५८. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् र डा. गोविन्दराज भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ७३ ।

५९. शिव प्रधान, पूर्ववत्, पृ. ५८ ।

मानू/मानो, आफ्नू/आफ्नो, कानू/कानो आदि ।

३.२.९ प्रयोक्ताको शिक्षा

प्रयोक्ताको शिक्षाले पनि उसले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता ल्याएको हुन्छ । खासगरी अशिक्षितहरूको बोलीमा औपचारिक शैलिहरूको उपयुक्त प्रयोग तथा आदरार्थी शब्द र वाक्य गठनको प्रयोग शिक्षितका किसिमले हुनसक्दैन । गाउले अशिक्षित समूहले बोल्ने बोली र सहरिया शिक्षितले बोल्ने बोलीमा टड्कारो भिन्नता पाइन्छ । शिक्षितहरूले प्रायः भाषाको स्तरीय रूप प्रयोग गर्दछन् भने अशिक्षितहरूको स्थानीय वा सामाजिक भाषिकाको प्रयोग गर्दछन् । 'सहरियाहरूले आदरार्थीका रूपमा आइस्यो/आइस्योस्, गइस्यो/गइस्योस् प्रयोग गर्दछन् भने गाउलेले आउनुहोस्, जानुहोस्, हजुरजस्ता आदरार्थी शब्दको प्रयोग गर्दछन् । गाउलेमाभ आइस्यो, गइस्योजस्ता शब्द प्रयोग गर्ने व्यक्ति हास्य पात्र हुन्छ । अशिक्षितहरूको भाषिक भेदलाई पात्वा पनि भनिन्छ ।'^{६०}

माथिका सबै किसिमका भाषिक प्रयोगलाई प्रयोक्तालाई केन्द्रमा राखेर छुट्याउने प्रयास गरियो । तर यत्तिलेमात्र भाषिक प्रयोगको सैद्धान्तिक आधार तयार हुदैन । यसमा विषय र परिवेशले पनि उक्तिकै महत्त्व राख्दछन् ।

३.३ विषयप्रभावित भाषिक प्रयोग

प्रयोक्ता जुनसुकै कुराले प्रभावित भए पनि प्रयोक्ताले प्रयोग गरेको विषयले भाषा प्रभावित भई भाषिक भेद देखापर्छ भने त्यस्तो प्रयोगलाई विषय प्रभावित भाषिक प्रयोग भनिन्छ । जुन कुरालाई लक्षित गरी प्रयोक्ताले भाषाको प्रयोग गरेको छ, त्यो वस्तु नै विषय हो । तर, स्थान र समयका कारण भाषिक अन्तर्क्रियामा प्रभाव पुग्दछ, भने त्यसलाई परिवेशान्तर्गत राखिन्छ । प्रयोक्ता जो भए पनि प्रयुक्त विषयले भाषिक प्रयोगमा भाषाका एकाइहरूलाई नियन्त्रण गरिरहेको हुन्छ । प्रयोक्ता यही नियन्त्रणमा रहेर भाषाको प्रयोग गर्दछ, र त्यही प्रयोक्ताले अर्कोको विषयबारे गरेको भाषिक प्रयोगभन्दा यो प्रयोग विशिष्ट हुनपुग्छ । यस किसिमको भाषिक प्रयोग प्रयोक्तामुखी नभएर प्रयोजनमुखी वा प्रकार्यात्मक हुन्छ । विषय क्षेत्रको प्रयोग अनुसार परिभाषित हुने भएकोले यसलाई प्रयोजनपरक भाषिक प्रयोग भनिएको हो ।

६०. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् र डा. गोविन्दराज भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ७४ ।

साहित्यिक क्षेत्रको भाषा, कानुनी क्षेत्रको भाषा चिकित्सा क्षेत्रको भाषा व्यापारिक क्षेत्रको भाषा, प्रशासन क्षेत्रको भाषा, आमसञ्चार क्षेत्रको भाषामा भिन्नता हुन्छ । त्यस्तै शिक्षकले कक्षाकोठामा विद्यार्थीलाई पठाउदा जस्तो भाषा प्रयोग गर्दछ, घरमा परिवारसाग उसले त्यस्तो भाषा प्रयोग गर्दैन ।

३.३.१ साहित्य क्षेत्रको भाषा

साहित्यमा प्रयोग हुने भाषालाई साहित्यिक भाषा भनिन्छ । यसमा शब्द र वाक्यको विशिष्टता रहन्छ । कोमलता र मीठास पनि साहित्यिक भाषामा प्रचुर पाइन्छ । साहित्यिक भाषा आलङ्कारिक पनि हुन्छ । साहित्यमा पनि कविताको भाषा अन्य साहित्यिक गद्यभन्दा पृथक हुन्छ । 'कविताको भाषा अनेकार्थक, बिम्बात्मक, प्रतीकात्मक, अलङ्कृत, लाक्षणिक, व्यङ्ग्यार्थक, विचलनयुक्त, सौन्दर्यमूलक, ध्वन्यात्मक, लयात्मक, सुगठित, सिर्जनात्मक, वक्र, कृत्रिम, क्रियाविहीनजस्ता अभिलक्षणयुक्त हुन्छ,'^{६१} जस्तै : -

थाहा छ ?

कति सुनसान र एकान्त थियो

बिहानै शीत बन्दै थियो ।

अलिकति तिनै शीतहरू हातमा लिएर

म गन्दै थिए ।...^{६२}

एउटै 'रस' शब्दले दर्शन, साहित्य र चलनचल्तीको क्षेत्रमा भिन्नाभिन्नै अर्थ बुझाउँछ । कुन अर्थका निम्ति रस शब्दको प्रयोग गर्ने भन्ने कुरा विषयले निर्धारण गर्छ ।

कविताजस्तै समालोचना, कथा, निबन्ध आदि गद्यसाहित्यको भाषिक प्रयोगमा पनि भिन्नता हुन्छ ।

३.३.२ कानुन क्षेत्रको भाषा

कानुनको विषयमा प्रयोग हुने भाषालाई कानुनी भाषा भनिन्छ । कानुनी भाषा बह्वर्थक हुदैन, यसमा जे भन्न खोजिएको हो त्यही कुरालाई किटानीसाथ स्पष्टचाइएको हुन्छ । यस क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषाका शब्द निकै जटिल देखिन्छन्, वाक्य लामा हुन्छन्, विभिन्न

६१. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. ११३ ।

६२. ईश्वरवल्लभ, ध्रुवा^Fको जङ्गल, (काठमाडौं : कालचक्र नेपाल, २०६० वैशाख), पृ. २ ।

संयोजकहरूले वाक्यलाई जोडेको हुन्छ । यसमा फारसी-अरबी शब्दहरूको बाहुल्य, वस्तुगत शैली र ज्यादा कर्तृवाच्यको प्रयोग भएको हुन्छ, जस्तै : -

‘दफा २ बमोजिम दिएको आदेशलाई हेलचेक्र्याइ गर्ने जुलुश गैरकानुनी ठहर्‍याई त्यस्तो जुलुसमा भागलिने मानिसलाई प्रहरीले गिरफ्तार गर्नसक्छ ।’^{६३}

‘विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा’, ‘यसले यसलाई बुझाउछ’, ‘जुनसुकै कुरा लेखिएको भए पनि’ जस्ता पदावलीको प्रयोग पनि गरिएको हुन्छ ।

केही कानुनी शब्दहरू: अन्तरिम आदेश, बन्दीप्रत्यक्षीकरण, मुचुल्का, पुर्पक्ष, वारेसनामा आदि ।

३.३.३ विज्ञान तथा प्रविधि क्षेत्रको भाषा

विज्ञान प्रविधिको सीमित क्षेत्रमा प्रयोग हुने भाषालाई वैज्ञानिक अथवा प्राविधिक भाषा भनिन्छ । वर्तमान परिप्रेक्षमा नेपाली भाषाले विज्ञान र प्रविधि क्षेत्रलाई पनि समेटेको छ । अहिलेको युग वैज्ञानिक युग भएकोले नेपाली भाषाले यस विषयलाई ग्रहण गरेको छ । अर्थात् नेपाली भाषाले विज्ञान र प्रविधिसम्बन्धी थुप्रै शब्द भण्डारण गरेको छ, जस्तै : -

रेडियो, टेलिभिजन, टेलिफोन, अक्सिजन, पोट्यासियम, जिन्क, कार्बन, चुम्बक, लवण, विकिरण, इन्टरनेट, क्षेप्यास्त्र, गुरुत्वाकर्षण आदि ।

‘१०० डिग्रीसेन्टिग्रेडमा पानी उम्लन्छ’, ‘पृथ्वीको गुरुत्वाकर्षण ध्रुवीय क्षेत्रमा बढी हुन्छ’ जस्ता वाक्यले वैज्ञानिक तथा प्राविधिक भाषिक प्रयोगलाई दर्शाउछ ।

३.३.४ प्रशासन क्षेत्रको भाषा

नेपालको लेखा र प्रशासनिक कार्यमा प्रयोग हुने भाषालाई प्रशासनिक भाषा भनिन्छ । यस भाषामा स्पष्ट कुराहरू लेखिएको हुन्छ । ‘यस क्षेत्रको भाषामा प्रायः कर्म वाच्यको प्रयोग गरिन्छ ।’^{६४} जसका कारण प्रशासनिक क्षेत्रको भाषा विशिष्ट भएको हुन्छ । ‘आर्थिक प्रशासन, चालू आर्थिक वर्ष, बेरुजु फर्स्योट, राजश्व प्रशासन जस्ता पदावलीले प्रशासन क्षेत्रको भाषाको

६३. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् र डा. गोविन्दराज भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ४६ ।

६४. ऐजन ।

छनक दिन्छ । यसमा लामा खालका कर्मवाच्ययुक्त वाक्य गठनको आधिक्य हुनाको साथै सरल, स्पष्ट र सुगठित भाषाको प्रयोग गरिन्छ ।^{६५} जस्तै : -

विशिष्ट प्रशासनिक शब्दहरू : परिपत्र, भर्पाइ, सनाखत, तोकआदेश, निलम्बन, विभाग आदि ।

३.३.५ आमसञ्चार क्षेत्रको भाषा

वर्तमान आधुनिक युगमा आमसञ्चारको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । विश्वको जुनसुकै ठाउँको घटना जुनसुकै ठाउँका जनसमुदायमा पुऱ्याउने उल्लेख्य कार्य आमसञ्चारले गरिरहेको हुन्छ ।

‘सूचना, सन्देश, चिठी, विज्ञापन, खबर वा जानकारी जनसमुदायमा पुऱ्याउन प्रयोग हुने सञ्चारका साधन रेडियो, टेलिभिजन, पर्चा, पत्रपत्रिका, सूचनापाटी सबैको समष्टि नै आमसञ्चार हो । आमसञ्चारका साधनमा प्रयुक्त भाषा खासगरी सूत्रात्मक, विवरणात्मक र विवेचनात्मक हुन्छ ।’^{६६} उपर्युक्त आमसञ्चारका हरेक साधनमा प्रयुक्त भाषामा पनि भिन्नता हुन्छ ।

अखबारको शीर्षक सङ्क्षेपीकृत हुन्छ र प्रायः क्रियाको लोप भइको हुन्छ, जस्तै : -

जीप खस्दा १४ को मृत्यु ।

यस्तै एउटै विषयमा चिठी लेख्नुपरेमा बुबालाई पूज्य पिताज्यू, शाष्टाङ्ग दण्डवत्..., हाकिमलाई आदरणीय...नमस्कार..., साथीलाई प्रिय साथी... भनी थालनी गरिन्छ ।

यसरी औपचारिक पत्रलेखनमा शिष्ट र लेख्य भाषिक रूपको प्रयोग भएको हुन्छ भने व्यक्तिगत पत्रलेखनमा गुनासो, प्रेम प्रसङ्ग र अन्य निजी विषयहरू बोलचालको भाषा प्रयोग गरिएको हुन्छ । यसमा व्यक्तिको सम्बन्ध अनुसार ता, तिमी, तपाईं सम्बोधन गर्दै ठट्टा उपहास, रोमान्स, भावुकता दर्शाउने खालका भाषिक एकाइको प्रयोग हुन्छ ।

३.४ परिवेशप्रभावित भाषिक प्रयोग

लक्षित वस्तु नै वक्ताको विषय हुने भएकाले अन्तर्क्रियाको क्रममा विषयवस्तु असीमित हुनसक्छन् । परिवेश पनि अनेकौं हुन्छन् । कुनै दुई नोकरहरू मालिकका विषयमा कुरा गर्दा

६५. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्, पूर्ववत्, पृ. ११३ ।

६६. डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल् र डा. गोविन्दराज भट्टराई, पूर्ववत्, पृ. ४६ ।

आदरार्थी भाषाको प्रयोग गर्दछन् । प्रयोक्ताले यसरी आफ्नो वर्ग, जाति, लिङ्ग, पेशा अनुकूलको भाषिक एकाइको प्रयोग नगरी आफ्नो कुराकानीको विषयवस्तु बनेको व्यक्तिको तह वा ओहदाअनुकूलको भाषिक प्रयोग गर्दछ, जस्तै : -

तल्लो वर्गका प्रयोक्ताले पनि 'मैया होइसिन्न', 'राज होस्', 'उहा त सुकला होइस्येको छ', 'ज्युनार गरिसिदैछ' जस्ता भाषिक रूपको प्रयोग गर्नु ।

प्रयोक्ता जो सुकै भए पनि गौतम बुद्धका विषयमा कुरा गर्दा उसले बौद्ध धर्मलाई बुझाउने वा जीवन मरण सम्बन्धी बौद्ध धर्मका मान्यतालाई बुझाउने शब्दहरूको प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी कोबारे र केबारे भनिएको छ भन्ने कुराले प्रयोग गरेको भाषाको स्वरूपलाई निर्धारण गर्दछ । भनिएको कुराको औपचारिक-अनौपचारिक स्थिति र वक्ता, श्रोता र तत्कालको भौतिका-सामाजिक परिवेश आदिका कारणबाट हुने भाषिक स्वरूपको निर्धारणलाई परिवेशद्वारा निर्धारित प्रयोजनपरक भाषिक प्रयोग भनिन्छ ।

३.४.१ औपचारिक-अनौपचारिक भाषा

वक्ता यदि औपचारिक परिवेशमा छ भने औपचारिक माध्यमबाटै उसले आफ्ना विचारहरू प्रस्तुत गर्नुपर्छ । औपचारिक माध्यम भनेको खास खास किसिमका भाषिक संरचनाको प्रयोग हो जो अनौपचारिक परिस्थितिमा हुदैन ।

सभा, समारोह, सेमिनार, गोष्ठी, बैठक, कक्षाकोठा, पर्व, उत्सव, भेला वा कुनै जमघटमा औपचारिक भाषिक प्रयोग हुन्छ । वक्ता र विषय जो सुकै भए पनि औपचारिक अवस्थामा सबैले उस्तै किसिमका भाषिक एकाइको प्रयोग गर्नुपर्दछ । यस्तो अवस्थामा खास किसिमको थालनी, विषयको प्रस्तुति र टुङ्ग्याउनी हुन्छ, जस्तै : -

औपचारिक अवस्थाको थालनीमा वक्ताले 'सभापतिज्यू', 'सभामुखज्यू', महिला तथा 'सज्जनवृन्द' जस्ता भाषिक स्वरूपको प्रयोग गर्नु ।

यो विशिष्ट अवस्थामा ता, तिमीजस्ता भाषिक एकाइ र यससाग मिल्ने व्याकरणात्मक तत्त्वको प्रयोग भएको हुदैन, 'तपाईं'साग मिल्ने भाषिक तत्त्वको प्रयोग भएको हुन्छ । जो स्तरीय र मानक भाषाको नजिक पनि हुन्छ ।

तर साथीभाइ वीचको कुराकानी र छलफलमा यसप्रकारको भाषिक रूपको प्रयोग हुदैन । यस्तो अवस्थामा अनौपचारिक माध्यमको भाषिक रूपको प्रयोग हुन्छ । उही वक्ता र उही विषय भए पनि अनौपचारिक अवस्थाको भाषिक रूपमा भिन्नता आउछ । औपचारिक माध्यममा निषिद्ध र अशिष्ट मानिएका शब्दहरूको प्रयोग अनौपचारिक पस्थितिमा हुनसक्छ । अनौपचारिक पस्थितिमा कथ्य भाषा (चाइने, केरे, तपाईंको आदि थेंगो) को प्रयोग हुन्छ, भने औपचारिक अवस्थामा स्तरीकृत भाषाको प्रयोग हुन्छ ।

३.४.२ वक्ता-श्रोताको भाषा

वक्ता र श्रोताको सम्बन्धले भाषिक प्रयोगमा प्रभाव पार्छ । परिवेश अनौपचारिक भएपनि वक्ता र श्रोताको सम्बन्धका कारण औपचारिक माध्यमको भाषिक प्रयोग हुन्छ, जस्तै : -

पाहुना, जवाई, सम्धी आदिसागको अनौपचारिक भेटमा तपाईं, हजुरजस्ता औपचारिक माध्यमको भाषिक प्रयोग हुनु ।

३.४.३ भाव प्रकट गर्ने भाषा

व्यक्ति-व्यक्तिबीचको सम्बन्धका कारण प्रकट हुने रीस, लोभ, माया आदिका कारण प्रयोक्ता, विषय, भूमिका र परिवेशभन्दा भिन्न भाषिक रूपको प्रयोग हुन्छ । बढी माया दर्शाउन आमाले छोराछोरीलाई तपाईं भन्नु, बढी रीस प्रकट गर्न 'तपाईं' ले सम्बोधन गरिआएको व्यक्तिलाई वक्ताले 'ता' प्रयोग गरी गाली गर्नु भावजन्य भाषिक प्रयोग हो । किनकि रीस शान्त भएपछि वक्ताले फेरि आफूले प्रयोग गर्दै आएको पूर्ववत् भाषिक रूपको प्रयोग गर्न थाल्छ ।

३.४.४ लेख्य-कथ्य भाषा

कथ्य भाषाको मात्र नभएर लेख्य भाषाको प्रयोग पनि परिवेश नियन्त्रित हुन्छ । कुनै कार्यालयमा निवेदन दादा, बिन्तीपत्र दादा, औपचारिक चिठी लेख्दा निश्चित खालको भाषिक ढाँचाको प्रयोग हुन्छ । यसमा प्रयोग गरिएको भाषाको शब्दका तहमा मात्र नभएर वाक्यका तहमा पनि भिन्नता हुन्छ । सम्बोधन, विषय-संकेत, महोदय वा महाशयको उल्लेख हुन्छ । लेख्ने र जसलाई लेखिएको छ ऊसागको सम्बन्धका आधारमा आज्ञाकारी, विनीत, निवेदक, यहाको शुभेच्छुक आदि शब्दहरूको प्रयोग हुन्छ । टिप्पणी, आदेश, फैसला आदिमा प्रयोग हुने भाषिक रूपहरू पनि लेख्य भाषाअन्तर्गत भूमिका गत सम्बन्धद्वारा निर्धारित भाषिक प्रयोगमै पर्दछन् ।

मन्त्री भएको छोरौ वा भाइसाग पनि औपचारिक सन्दर्भमा 'मन्त्रीज्यू' भनी सम्बोधन गर्नु परिवेश निर्धारित भाषिक प्रयोग गरिएको हो ।

कथ्य भाषामा भने निश्चित आधार हुदैन । हरेक व्यक्तिमा कथ्य भेद हुन्छ । व्यक्तिले बोलीमा कतै न कतै आफ्नोपन वा छाप छाडेकै हुन्छ ।

३.५ निष्कर्ष

भाषिक प्रयोग गहन भाषिक अध्ययन हो किनभने भाषामा हुने भाषिक प्रयोगको गहिराइ नाप्दै जाने हो भने व्यक्ति बोलीसम्म पुगिन्छ । कति भिन्न भाषिक प्रयोग भए भाषिका वा भिन्न भाषा मान्ने भन्ने निश्चित मापदण्ड नभए पनि भाषिक प्रयोगकै विस्तारलाई हेरेर भौगोलिक र सामाजिक भाषिकाको मान्यता दिइएको छ । त्यसैले यसले भाषिक भेदको निकर्षाल गर्दछ । भाषिक प्रयोगलाई भाषिक भेदकै सन्दर्भमा हेरिनुपर्ने कारण पनि यही हो ।

शब्द, व्याकरण, उच्चारण, रूप, अर्थ वा वाक्य आदि भाषिक प्रयोग पहिचानको आधार हुन् । वक्ता, विषय र परिवेशले भाषाका यी तत्त्वलाई प्रभावित पार्ने हुदा भाषामा भिन्न भाषिक रूपको प्रयोग हुन्छ । कुनै पनि कृतिमा प्रयुक्तभाषाको भाषिक प्रयोगको अध्ययनले कृतिलाई बुझ्न वा ज्ञान आर्जन गर्न सजिलो हुने देखिन्छ ।

चौथो परिच्छेद

‘आज रमिता छ’ उपन्यासमा भाषिक प्रयोग

४.१ उपन्यासको कथासार

यो उपन्यास भारतको दार्जिलिङको नेपाली परिवेशमा लेखिएको हो र दार्जिलिङ नेपालीभाषीको जन्मभूमि हो । उपन्यासमा सङ्गति खोजिरहेका दार्जिलिङवासी नेपालीभाषी विसङ्गतिपूर्वक बाचिरहेका छन् भन्ने देखाउन खोजिएको छ । उपन्यासका एक प्रमुख पात्र एम्. के. को जीवनलाई उपन्यासकार स्वयम्ले दार्शनिक नित्सेको ‘विपत्तिपूर्वक बाच’ भन्ने दर्शनसाग दाजेका छन् तर एम्. के.को मात्र होइन, उपन्यासका सबै पात्र नै विपत्तिपूर्वक बाचेको लाग्छन् । उपन्यासमा दार्जिलिङको लथालिङ्ग र अव्यवस्थित जनजीवनको चित्रण गरिएको छ । यस उपन्यासले पूर्वी नेपाल र भारतको असामसम्मको क्षेत्रलाई समेटेको छ । समयक्रमलाई हेर्दा भारतीय स्वतन्त्रता सङ्ग्राम र त्यसपछिको स्वतन्त्र भारतको कालखण्ड उपन्यासमा उल्लेखित छ । महात्मा गान्धी जेल परेको प्रसङ्गले कम्पनी सरकारविरुद्ध ‘भारत छोडो’ आन्दोलन चलिरहेको सङ्केत पाइन्छ, भने फारिस्ट मुसोलिनीले गिसमाथि हमला गरेको प्रसङ्गले द्वितीय विश्वयुद्धको भल्को दिन्छ ।

यस उपन्यासमा वर्गीय चरित्रको छनोट गरिएको छ । तल्लो वर्गका नोकर वीरमानदेखि दार्जिलिङका हुनेखाने उच्च वर्गीय जनकसम्मका पात्र उपन्यासमा छन् । उपन्यासका केन्द्रीय पात्र नै जनक हुन् । जनकका पारिवारिक सदस्यहरूमा श्रीमती सीता, छोरो रवि र छोरी दिव्या

छन् । पेदोड हुलाक कार्यालयमा क्लार्कको काम गर्ने एम. के. र उसको पारिवारिक सदस्यहरू : श्रीमती बाबुनी, छोरीहरू पुष्पा र अमृता, कचहरीमा काम गर्ने अजोय दास गुप्त, राजनीतिकर्मी भूदेव र उनका छोरा पार्थिव, दा नाम्याल र श्रीमती यमुना, हरि, डानियलबाबु र उनकी छोरी इशावेल, कमानका एसिस्टेन्ट मेनेजर प्रेमकृष्णबाबुले निम्न मध्यम वर्गीय चरित्रको प्रतिनिधित्व गरेका छन् ।

जनककी श्रीमती सीता प्रधान पूर्वी नेपालका जमिनदार धर्मप्रसादकी छोरी हुन् । उपन्यासको आरम्भमै जनकका बाबुले जोडेको ३७६१ नम्बरको रातो ट्रक र सानो अस्टिन कारले योजन परिवारलाई दार्जिलिङको समृद्ध परिवारका रूपमा चिनाएको छ । 'बेचिखाइनस् भने यसैले तालाई पाल्छ' भनेर जनकलाई बाबुले भनेका थिए तर पछिल्लो समयमा जनकको भएरभरको सम्पत्ति बेच्दा ऋणमात्र तिर्न पुग्छ । यसवेला उनी भाडाघरमा सरिसकेका हुन्छन् । यो स्थितिमा जयविलासले पैसा असुल्न मुद्दा हाल्छ । जनकको आर्थिक साख यति गिर्छ कि यसको पीडा सीताले पसलमै गएर जयविलासको सामु गाली गरेर व्यक्त गर्छिन्- 'तेरो बाजेलाई उइले दोकान चलाउने हुती नहुदा कसले दियो रिन, बैगुनीको जात ? तेरो बाजेले पैसा राखेको ब्यांक फेल हुदा कसको पैसाले बाचिस ? मेरो बाबु हो धोक्रोमा चाादीको रुपिया ल्याएर तेरो देवाली हुनु आटेको बाजेलाई बचाउने । त्यो सब सोध् तेरो देशमा गएको सेतै फुलेको बाबुलाई । तर तैले भुलिस हो कि ? ऐले ममाथि नालिस र फौजदारी चलाउने भइस् ता ?'^{१८८} यही बेला केन्द्रीय पात्र जनकको विपत्तिको चरमोत्कर्ष हो । जनककै वरिपरि घुमेको कारण कथावस्तुको उत्कर्ष बिन्दु पनि यही हो ।

उपन्यासकारले खडा गरेका केन्द्रीय पात्र जनक इमानदार र निष्ठाको राजनीति गर्ने व्यक्ति हुन् तर उनकै पार्टीका भूदेवले उनलाई सधैं प्रयोग गरिरहन्छन् । भूदेव जनकको कुरा खादैनन् तर जनक परिस्थितिबाट भाग्न पनि सक्दैनन् । जनक र भूदेवबीच विवाद बढ्छ । यसैक्रममा रवि जनकको आफ्नै छोरो नभएको भूदेवले बताउछ । चिया कमानको राजनीतिले जनकलाई पतनको पथमा अग्रसर गराउछ । कमानको जुलुस बजार पुगेपछि प्रहरीसाग भडप हुन पुग्छ । जसमा कतिको ज्यान जान्छ, यकिन हादैन भने जनककै छोरो रवि पनि गम्भीर घाइते हुन पुग्छ । यो घटनापछि धारा १४४ लागू हुन्छ । भूदेवले सभामार्फत धारा १४४ भङ्ग

६७. विजयकुमार राई, इन्द्र सम्पूर्ण ग्रन्थ १, सम्पा., (सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, २००४), पृ. ६०९ ।

भएको घोषणा गर्न जनकलाई बाध्य बनाउछन् । यसो गर्नु भनेको जनक पक्राउ पर्नु हो । उक्त सभामा जनकले माइक समाएर भाषण सुरु गरेसँगै उपन्यासको उपसंहार गरिएको छ । केन्द्रीय पात्रको अवशानसँगै उपन्यासको उपसंहार स्वाभाविक छ ।

कानूनसम्मत, इमान्दार र निष्ठापूर्वक राजनीति गर्दै आएका जनक जेल पर्ने सङ्केत गरिएको र कुटिल, रणनीतिक र तडकभडकपूर्ण राजनीति गर्दै आएका भूदेवचाहा उपन्यासको अन्त्यसम्म पनि आफ्नो राजनीति यथावत् राख्न स्वतन्त्र छन् र सफल छन् । उपन्यासमा इमान्दारी हारेको छ, निष्ठा पराजित भएको छ र केही गर्न खोज्नेहरू कमजोर भएका छन् । उपन्यासकारका प्रतिनिधि पात्र जनक एक प्रसङ्गमा यस्तो सोच पुग्छन्- 'सामाजिक व्यवस्था निष्ठुरता र क्रूरताको रहेछ, यसले कसैलाई माया गर्न जानेको रहेनछ, म शक्तिशाली बनिरहन सके भने यसले मलाई सहन गरिदिन्छ, तर कसैले उन्नति गर्न खोज्नु यसको आखामा अपराध रहेछ...।' यसबाट जनक सामाजिक र आर्थिक रूपले पनि शक्तिहीन हुँदै गएको प्रस्ट थाहा पाउन सकिन्छ ।

जनक र सीता पौराणिक पात्र हुन् । उनीहरू बाबुछोरी हुन् तर उपन्यासमा श्रीमान् र श्रीमतीको रूपमा चित्रण गरिएको छ । यसरी पात्र चयन गर्दा पनि उपन्यासमा विसङ्गति भित्र्याइएको छ । अर्कातिर जनक तामाड जातका हुन् भने सीता नेवार जातकी हुन् जो नेपाली समुदायमा विसङ्गत मानिन्छ । त्यस्तै जनक प्रजनन क्षमता भएकोलाई भनिन्छ, तर उपन्यासमा जनकको छोरा भनिएको रवि आफ्नै सन्तान भने होइन । यसरी पात्रको नामकरणले पनि उपन्यासमा विसङ्गति भित्र्याएको छ ।

जनकबाहेक एउटै घरमा डेरा गरी बस्ने अर्को परिवार हो, एम्. के. र बाबुनीको । पेन्सन हुन लागेको हुलाकको क्लार्कको जागिर एम्. के. ले छाडिदिन्छ, तर परिवारको हातमुख जोर्ने आधार केही हुँदैन । केही समय बाबुनीले मागेर ल्याएको अन्नपातको भरमा परिवार चल्छ, तर एम्. के.ले उल्टो सोचिदिन्छ । जसका कारण दिनहुँ भगडा पर्छ । जनकको सहयोगमा सिक्किममा खोजिएको जागिरमा जान तयार भए पनि एम्. के. को चित्त तलब थोरै भएको कारण बुझेको हुँदैन । अर्को बच्चाको लागि बाबुनीको पेट बढिरहेको हुन्छ । सिक्किम जाने दिन नजिकिँदा गर्दा अकस्मात् बिहानको राति पासाङ्लाको ग्यारेजमा भुण्डिएर एम्. के. मर्छ । एक्कासि विपत्तीमा परेकी तीन छोरीकी आमा बाबुनी अस्पतालमा नर्सको काम थाल्छन् । सोही अस्पतालमा चिया कमानका एसिस्टेन्ट म्यानेजर प्रेमकृष्णबाबु र बाबुनीबीच रविमार्फत

चिनाजानी हुन्छ । फूलका सौखिन प्रेमकृष्णबाबुले बाबुनीले बोकेको सुनाखरी खुब मनपराउछन् । उनले बाबुनीलाई पनि चिहाइरहेका हुन्छन् । पछि रवि र हरिसागै जनकलाई भेट्न पुगेका प्रेमकृष्णबाबुका आखा फेरि बाबुनीमा पर्छन् । कमानको विरोध जुलुश बजार पुग्दा रविले प्रेमकृष्णआफैले चलाएर लैजादै गरेको जीपमा बाबुनीकी छोरी अमृतालाई पिलिक्क देख्छ । यहा अविवाहित प्रेमकृष्णले बाबुनीलाई श्रीमतीका रूपमा स्वीकार गरेको सङ्केत गरिएको छ । यसरी एम्. के. को पारिवारिक कथा पनि लथालिङ्ग देखिन्छ । यस उपन्यासका केन्द्रीय पात्र जनक भए पनि एम्. के. लाई भिक्किदिने हो भने उपन्यास नै अपूरो हुन्छ ।

अजोय दास गुप्तको कोठाभन्दा मुनि भुईँतलाको दुई कोठामा बस्ने रोटी दोकानको मालिक फकरुद्दीन अहमदकी पनि मुसलमान धर्म र परम्पराविरित नेपाली श्रीमती छ । जनकको घरमा काम गर्ने वीरमान पनि अव्यवस्थित जीवन बाचेको छ । अविवाहित वीरमान अनेक बहाना गरी विदा मागी आफ्नो गाउा नेपाल फर्कन्छ । महिना दिनमै फर्किन्छु भनेर हिाडेको वीरमान बसौँपछि एक साभ्र टुप्लुक्क देखापछि जनकको दैलोमा । ऊसागै एउटी उसकै छोरी र खगप्रसाद ब्राह्मण पनि हुन्छन् । बच्चा हुने व्यथाले रोगाएर आफ्नी श्रीमतीको मृत्यु भएको उसले सुनाउछ । खुब माया गरेको देखाउछ । शीलकी थिई भन्छ र जीवन उसैलाई सम्भरेर बिताउने कुरा गर्छ । भोलिपल्टै वीरमानसहित तीनै जना आसाम जान भनेर हिाड्छन् । उपन्यासको उपसंहार खण्डमा आएर खगप्रसादले जनकलाई वीरमान आफ्नै भान्जी विहा गरेर आसाममै बसेको खबर सुनाउछन् । यस्तो विसङ्गत चरित्र चित्रण गरेर उपन्यासकार इन्द्रबहादुर राईले दार्जिलिङ र आसपासको भल्को दिएका छन् ।

दा नाम्याल र श्रीमती यमुनाको परिवार पनि लथालिङ्ग र भताभुङ्ग नै छ । नाम्यालको क्षयरोगको उपचार गर्न अजय दास गुप्तले छाडेको कोठामा बस्न आइपुगेको यो परिवार अन्त्यामा विभक्त हुन्छ । छिनमै हास्ने र छिनमै रुने विचलित पात्रको रूपमा यमुनाको चित्रण गरिको छ । विरामी नाम्यालको स्याहार सुसार भन्दा पनि फिल्म हेर्ने, राम्रो लगाउने र डुल्ने जस्ता भौतिक कुराले प्रभावित यमुना तीन दिनसम्म बेखबर हराएपछि नाम्याल आफैँ भिटिगुण्टा बाधी यमुनालाई छाडेर सिक्किम हिाड्छन् । पछि जनकले यमुनालाई पनि सिक्किम पुऱ्याइदिए पनि यो परिवार सुखी र स्वाभाविक ढङ्गले बाचेको छनक पाईँदैन । विनाखबर यमुना हिाड्नु, पानी तताएर दिने कोही नहुनु र फोनको घण्टीले पटक-पटक विरामीलाई भर्को

लागनुजस्ता कारणले दा नाम्याल आफ्नी कान्छी श्रीमती यमुनालाई दार्जिलिङमै छाडेर कोठाका सबै सामान लिई हिाड्ने निर्णयमा पुग्नुले यो परिवार अव्यवस्थित भएको देखिन्छ ।

७३ प्रसङ्ग जोडेर तयार गरिएको यो उपन्यासको उपसंहार खण्डमा अब के हुन्छ, भन्ने खुलदुली बाकी रहादारहादै पाठकलाई उपन्यास एक्कासि टुङ्ग्याइएको महसुस हुन्छ, तापनि धारा १४४ भङ्ग भएको घोषणा गरी जनक पक्राउ पर्ने पूर्वसङ्केत पाइन्छ । उपन्यासका केन्द्रीय पात्र जनकको अवसानमा उपन्यास टुङ्ग्याइनु स्वाभाविक देखिन्छ । यस उपन्यासमा असफल पात्रहरूको कथाव्यथा बुनिएको छ । सबै पात्रहरूको विसङ्गतिलाई व्यक्त गरिएको छ । दार्जिलिङबासी नेपालीभाषीहरूको लथालिङ्गो र अव्यवस्थित जीवन चरित्रलाई उद्घाटन गरिएको छ । सङ्गति स्वाभाविक हुन्छ, तर विसङ्गति अस्वाभाविक लाग्छ । यही विसङ्गति दुनियाका लागि रमितलाग्दो हुन्छ । उपन्यासको शीर्षकमा रहेको 'रमिता' शब्दले औपन्यासिक पात्रहरूको नकारात्मक र विसङ्गत जीवनको चित्रण गरेको छ । यस अर्थमा आज रमिता छ, शीर्षक सार्थक देखिन्छ ।

४.२ प्रारम्भ

उही अर्थ आउने गरी सामाजिक कारणले भाषामा हुने परिवर्तनलाई भाषिक प्रयोग भनिन्छ । भाषा उही, बुझ्ने अर्थ उही तर प्रयोगमा विविधता हुन्छ, भने त्यसलाई भाषिक प्रयोग वा प्रयुक्ति भनिन्छ । भाषिक प्रयोगको विश्लेषण गर्न विजयकुमार राईद्वारा सम्पादित इन्द्र सम्पूर्ण ग्रन्थ १ मा समेटिएको आज रमिता छ, उपन्यासलाई लिइएको छ र यसको विश्लेषण पूर्वोक्त भाषिक प्रयोगको सैद्धान्तिक आधारका आधारमा गरिएको छ ।

दार्जिलिङको नेपाली समुदायलाई केन्द्रविन्दु बनाएर पूर्वी नेपालदेखि सिक्किम, कलकत्ता तथा आसामसमेतको आंशिक प्रसङ्गमा फैलिएको उपन्यास आज रमिता छ, मा भाषिक प्रयोग मुख्य र गौण पात्रहरूको माध्यमबाट गरिएको छ । कतैकतै भने लेखक आफैले पनि विविधतापूर्ण भाषा प्रयोग गरेका छन् ।

एक वा एकभन्दा बढी अक्षरहरू मिलेर बनेको भाषिक एकाइलाई शब्द भनिन्छ । भाषाको यही एकाइ प्रयोगका दृष्टिले बढी प्रभावित हुन्छ । आज रमिता छ, उपन्यासमा पनि

अन्य भाषिक स्तरमध्ये शब्दस्तरमा प्रयुक्ति विविधता बढी देखिन्छ । वाक्यस्तरमा पनि प्रयोक्ता, विषय र परिवेशका कारण प्रयुक्ति विविधता पाइन्छ ।

यस उपन्यासमा प्रयोक्ताको उमेर, लिङ्ग, जाति, पेशा, धर्म, वर्ग, स्थान, मातृभाषा, शिक्षा आदिअनुसारका शब्दहरू प्रसस्तै छन् । त्यस्तै विषयका आधारमा साहित्यिक, ऐतिहासिक, प्रशासनिक, राजनीतिक, व्यापारिक आदि शब्द तथा वाक्यको प्रयोग पनि उपन्यासमा प्रसस्तै पाइन्छन् । यसबाहेक औपचारिक/अनौपचारिक, कथ्य/लेख्य, संवेगात्मक परिवेशका कारण पनि उपन्यासका पात्रले प्रयोग गर्ने भाषामा भिन्नता देखिन्छ । आज रमिता छमा पात्र, पात्रले प्रयोग गरेको विषय र पात्र उभिएको परिवेश गरी तीन आधारमा प्रभावित शब्द तथा वाक्यहरूको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

४.३ प्रयोक्ता प्रभावित भाषिक प्रयोग

प्रयोक्ताको मातृभाषा भाषामा विविधता ल्याउने मुख्य कारक हो । प्रस्तुत उपन्यास नेपाली भाषाशैलीमा लेखिए पनि दार्जिलिङमा विभिन्न भाषाभाषीको बसोबास भएकोले कतिपय मातृभाषाका शब्दहरू हुबहु प्रयोग भएका छन्, जस्तै : -

शब्दहरू	भाषा
तक, इरादा, दरवाजा, बाढ, तक, खत्म, क्या, बाल, बीबी, पत्ला, तकदीर आदि	हिन्दी
बाङ्लार मिष्ठी	बङ्गाली
मेहफिल, दावत, सूब्रात, ईद, बखिद, मल्लाह	उर्दू
फाक्सा, छचाड	लिम्बू

त्यसैगरी वाक्यमा पनि मातृभाषाको प्रभाव पाइन्छ, जस्तै : -

वाक्यहरू	भाषा
कितना देगा ? उठाएगा ?? पृ. ४९६	हिन्दी
'हम देखेगा, अच्छा !'	हिन्दी
'बिहारीजोन अ्याकदोम खोराब' पृ. ४९५	बङ्गाली

दार्जिलिङमा पहिले हिन्दी भाषामा पठनपाठन हुनु, प्रशासन भारतको राज्य पश्चिम बङ्गालअन्तर्गत हुनु र आदिवासीका रूपमा विभिन्न मातृभाषी भएका नेपालीहरू रहनुले दार्जिलिङको नेपाली भाषामा हिन्दी, उर्दू, बङ्गाली, लिम्बू आदि भाषाभाषीका शब्दहरू हुबहु आएका हुन् । यहा बङ्गाली, मुस्लिम र नेपालीमध्ये विभिन्न मातृभाषीको बसोबास भएकाले भाषिक असहजता भए पनि नेपाली बोल्लैपर्ने हुन्छ । जसका कारण भिन्न भाषाका शब्दहरू तोडमोड भएर प्रयुक्त भएका पाइन्छन्, जस्तै : -

शब्दहरू	शुद्ध शब्द	प्रयोक्ताको मातृभाषा
पोइसा, शोबै, काच्ची, पुष्टापिस, आगारी	पैसा, सबै, कचहरी, पोस्टअफिस, अगाडि	बङ्गाली

जुन पात्रको प्रसङ्ग चलेको छ, उसैबाट प्रभावित भएर उपन्यासकारले उसैको जिब्रो वा मातृभाषाको भकामा शब्दहरू प्रयोग गरेका छन्, जस्तै : -

‘हुटेल’, ‘मुसलमानको रमजान खत्म भयो ।’ पृ. ५०६ ।

‘हुटेल’ शब्द उपन्यासकारले जनकको नोकर अशिक्षित वीरमानको प्रसङ्गमा प्रयोग गरेका हुन् । अङ्ग्रेजी शब्द ‘होटल’लाई हुबहु प्रयोग नगरी वीरमानको जिब्रोले ‘हुटेल’ उच्चारण गर्ने हुदा पात्रमा घुलमिल भएर कथाकारले वीरमानको वर्णन गर्दा ‘हुटेल’ शब्द प्रयोग गरेका हुन् । फकरुद्दिनकी स्वास्नी र बाबुनीको वर्णनमा पनि ‘पत्ला’ शब्द प्रयोग गरिएको छ ।

दार्जिलिङ शिक्षाको क्षेत्रमा निकै अगाडि भएको मानिन्छ । उपन्यासमा पनि नेपालको भद्रपुरबाट एक शिक्षक अङ्ग्रेजी शिक्षक खोज्दै दार्जिलिङ आएको प्रसङ्ग छ । शिक्षित ठाउका बासिन्दा बीचबीचमा अङ्ग्रेजी घुसाएर बोल्छन् । पढेलेखेकामात्र होइन, नेपालबाट नोकरी गर्न जनकको घरमा बसेको नोकर वीरमानमा पनि यसको प्रभाव परेको छ, जस्तै : -

‘भाउज्यूको आशीर्वादनै लागोस् । थेङ्क्यू !’ पृ. ४८३ ।

यो नेपाल फर्कने प्रसङ्गमा वीरमानको भनाइ हो । रेखाङ्कित शब्द दार्जिलिङको शिक्षित वातावरणको प्रभाव निम्नवर्गीय अनपढमा समेत परेको उदाहरण हो । यस उपन्यासका प्राय सबै पात्रहरूले आफू शिक्षित भएको सङ्केत गर्दै अङ्ग्रेजी घुसाएर बोल्ने गरेका छन् । थावस्तुको बुनोट गर्दा वा कतिपय प्रसङ्गको वर्णन गर्दा उपन्यासकारले पनि यस्ता शब्द प्रसस्त प्रयोग गरेका छन्, जस्तै : -

शब्दहरू	प्रयोक्ता
इन्कमटचाक्स, बिल्लिङ्ग, मोनोग्राम, मोटर स्टचाण्ड, हचाट, भोलन्टियर, इण्टरवल, सिनेमा, गेटकिपर, हेपेटैटिश, डिक्टेटर, केपिटल, वारण्ट, इक्जिविशनिस्ट, म्युनिसिपल, कन्भेन्सिड आदि	उपन्यासकार
बायप्रोडक्ट, डायरेक्ट, निगोशिएसन, एक्जिविशन, बाइस्कप	पार्थिव
क्वेशचन, जजमेण्ट, ग्यारेज, म्यानेजर, एसिस्टेन्ट आदि	रवि
मिनिड्लेस, एट्रेक्शन, ब्युटी, चान्स, विथडू, अब्लिगेशन, रकगार्डन	जनक
डेञ्जरशु, बडी, फिजिक	यमुना
जजमेण्ट	भूदेव
बोटानिकल, ह्वाइट, ग्लेडिओली, इन्डिसिप्लिन, इन्सबोर्डिनेशन, ट्रायल,	प्रेमकृष्ण
भिकिटमाजेशन	हरि

वाक्यको तहमा पनि यस्तो प्रयोग भेटिन्छ, जस्तै : -

वाक्यहरू	प्रयोक्ताहरू
'एभ्रीबडी'ज आस्किंग माय फोन नम्बर !', एण्ड, यु सी, आई फिल स्मल विदाउट वन् । पृ. ५३१ ह्वाइ नट् नाव ? पृ. ५४९	यमुना
नट् नाव । पृ. ५४९	जनक
'नट् सो ब्राइट ।' पृ. ५७३	भूदेव
ह्वाइ यू से गेट आउट हा ?, आइ एम नट बेगगर !!, नो गेट आउट ! नो गेट आउट !!	एम्.के.
कोर्ट अफ इन्क्वायरी पृ. ५९२	कृष्णलाल
फ्लावर शो पृ. ६२०	प्रेमकृष्ण
डज नट् मेटर, नमस्कार !	डानियल

आज रमिता छ उपन्यासमा दार्जिलिङको स्थानीय बोलीचालीको प्रभाव देखिएको छ । शब्दको अन्त्यमा 'उ'कार तथा 'ओ'कार लगाउनु र तथा क्रियाको अन्त्यमा बस्, राख् धतुबाट

बनेका क्रियाको प्रयोग गरिएको छ । यस्तो प्रयोगविना पनि शब्दहरू अर्थ स्पष्ट पार्न योग्य छन्,
जस्तै : -

उकार/ओकार प्रयुक्त शब्द	शुद्ध शब्द
टाढो	टाढा
आजु	आज
लिनु	लिन
बुझ्नु	बुझ्न
विरालु	विरालो
पढ्नु	पढ्न
टाडो	टाढा पृ. ५३३ ।
हुनुआटेको	हुनलागेको
हिउादोदेखि	हिउाददेखि
वेउली	बेहुली आदि

वस्, राख् धातुजोडिएर बनेका क्रिया	शुद्ध शब्द
लाइराखेको	लगाएको
मरिबसेको	मरेको
भनिराखेर	भनेर
हालिराख्दा	हाल्दा पृ. ५१९ ।
भैबसेको	भएको
लिइराख्नुप्यो	लिनुप्यो
ढप्काइराखेको	ढप्काएको
खेलिराख्देको	खेलेको पृ. ६२८ आदि

यी उदाहरणहरूमा दार्जिलिङको स्थानीयताको झल्को आउछ, जस्तै : -

‘गइना भने लिनु आउछ मलाई ।’ पृ. ६०७

यो उपन्यासका मुख्य पात्र जनकले प्रयोग गरेको वाक्य हो । यहाँ रेखाङ्कित शब्द ‘लिनु’ मा उकार जोडिएको छ तर यसको शुद्ध रूप ‘लिन’को अर्थमा कुनै फरक पारेको छैन ।

यस उपन्यासका पात्रहरूले आफ्नो उमेरअनुसार प्रभावित भएर भाषाको प्रयोग गरेका छन्, जस्तै : -

‘धन्य ईश्वर ! जुनि सार्थक भयो मेरो ।’

सहर, बाटो बनाएको अंग्रेजले त्यसै माया मारेर जादैन भन्दै आएको जनककी आमाले जनकबाट एककासि भारत स्वतन्त्र भएको सुन्दा यस्तो अभिव्यक्ति दिएको हुन् । उनको यो वाक्यले उमेर खाइसकेका बुढाबुढीले प्रयोग गर्ने भाषाको सङ्केत गरेको छ । भारत स्वतन्त्र भएको खबरले जुनि सार्थक भयो भन्नु र ईश्वरलाई पुकार्नुले जनककी आमा बुढचौलीमा प्रवेश गरिसकेको जनाउदछ ।

यसैगरी प्रेम विवाह गरेका जनक र सीताबीच पनि भएका वार्तालापले उनीहरू युवा र किशोर अवस्थासमेत पार गरी परिपक्व अवस्थामा पुगेको सङ्केत गरेका छन्, जस्तै : -

‘अंकमालमा बाधिएर एक अर्काको मुहारमा हेरिरहनु प्रेम होइन, सीता । दूरस्थ उभिएर पनि एकै दिशातिर फर्की एउटै लक्ष्य राख्नु पो प्रेम हो ।’

जनकले प्रयोग यो वाक्यमा प्रेमको परिभाषा गर्दै अङ्कमालमा बाधिएर एक अर्काको मुख हेरिरहनु प्रेम होइन भनिएको छ । यसले युवा/किशोर अवस्था पार गरिसकेको देखाउछ । एउटै उद्देश्य र लक्ष्य राख्नु प्रेम हो भन्दै प्रेमको परिपक्व परिभाषा गरिएको छ ।

नेपालबाट आएका सीताका पिता धर्मप्रसादलाई देखेर जनककी छोरी दिव्याले प्रयोग गरेको भाषाले पनि उमेरजन्य प्रभाव देखाएको छ, जस्तै : -

‘बाजे कति डरलाग्दो हो कि ?’, ‘घिनलाग्दो पनि ।’ पृ. ५०३ ।

प्रस्तुत वाक्य दिव्याले दाजु रविसाग भनेकी हो । वाक्यमा प्रयुक्त रेखाङ्कित शब्दहरूले उमेर खाएका तर हृष्टपुष्ट आफ्ना हजुरबुबाको शरीर देखेर प्रभावित भएपछि बालसुलभ भाषाको सङ्केत गरेको छ । यसलाई भाषामा उमेरजन्य प्रभाव मान्न सकिन्छ ।

त्यसैगरी एम.के.की सानी छोरी अमृताले प्रयोग गरेको भाषाले पनि यस उपन्यासमा प्रयुक्त उमेरजन्य भाषिक प्रयोगको सङ्केत गरेको छ, जस्तै : -

‘बाबा खै आमा ?’ पृ. ६०३ ।

केटाकेटीले सामान्यतया बुबा र आमाको खोजी गरिरहन्छन् । यो बालसुलभ प्रवृत्ति हो । उनीहरू बुबा र आमामा आश्रित हुन्छन्, त्यसैले आश्रय खोजिरहन्छन् । उपन्यासमा राती आत्महत्या गर्न गइसकेको एम.के.को ओछ्यान खाली हुन्छ । त्यसैक्रममा प्रयुक्त रेखाङ्कित ‘बाबा’ शब्द उमेरजन्य भाषाको उदाहरण हो ।

उपन्यासमा प्रयोक्ताको लिङ्गले पनि भाषिक प्रयोगमा प्रभाव पारेको छ । स्त्रीलिङ्गी कर्ताको लागि स्त्री लिङ्गी विभक्ति र क्रियाको प्रयोग गरिएको छ भने पुलिङ्गी कर्ताको लागि पुलिङ्गी विभक्ति र क्रियाको प्रयोग भेटिन्छ, जस्तै : -

‘तपाईंकी लछिमी थिइन् ।’ पृ. ५९५ ।

प्रस्तुत वाक्य वीरमानकी मृतक श्रीमती असल स्वभावकी थिइन् भन्ने वीरमानको कुरामा सही थप्न वीरमानसागै आएका खगप्रसाद ब्राह्मणले प्रयोग गरेको हो । रेखाङ्कित शब्दले भाषामा लिङ्गीय प्रभाव प्रस्ट देखिन्छ । खगप्रसादको थेगोसमेत लिङ्गीय प्रभावका कारण परिवर्तन भएको छ, जहा पष्ठी विभक्ति ‘को’ प्रयोग हुदै आएकोमा यहा ‘की’ प्रयुक्त छ किनभने ‘लछिमी’ स्त्री लिङ्गी नाम शब्द हो । त्यस्तै क्रिया पनि स्त्री लिङ्ग जनाउने ‘थिइन्’ प्रयोग गरिएको छ ।

उपन्यासमा पात्रहरूको भिन्नाभिन्नै धर्मका कारण भाषामा पनि भिन्नता आएको छ, जस्तै : -

(१) ‘घेवा सांगे भयो ।’ पृ. ४७२

(२) ‘सूत्रात, ईद, बखिद आउदा मल्लाहभरका सबैलाई दावत दिन्छे ।’ पृ. ४९२

(३) ‘ओम मने पेमे हुम्.....’ पृ. ५५४ ।

(४) ‘आज बाचेर वाली गयो ।’ पृ. ५९९ ।

(५) ‘हे मुक्तिदाता प्रभो ! तपाईं र पवित्र आत्मासागको धन्यता र महिमा ऐले र सर्वदा रहोस् । आमिन् ।’ पृ. ५६३ ।

उदाहरण ‘क’मा बौद्ध धर्मबाट प्रभावित तामाङ संस्कृति भल्किन्छ । उक्त वाक्य जनकका पिताको मृत्युकर्म सकिएको अर्थ दिन उपन्यासकारले प्रयोग गरेको हो । त्यस्तै

उदाहरण 'ख' इस्लाम धर्मबाट प्रभावित देखिन्छ । फकरुद्दीनकी नेपाली श्रीमतीको वर्णनका क्रममा उपन्यासकारले उक्त वाक्य निर्माण गरेका हुन् । वाक्यमा रेखाङ्कित शब्दले इस्लाम धर्मको सङ्केत गरेका छन् । उदाहरण 'ग' मा सडकपेटीमा माग्न बसेका एकजना बौद्धमार्गीले प्रयोग गरेको वाक्य हो । यो पनि बौद्धमार्गीले बुद्ध भगवान्को प्रार्थनामा प्रयोग गर्ने प्रचलित वाक्य हो । उदाहरण 'घ' हिन्दू धर्मअनुसार पूराकथा रामायणको एउटा प्रसङ्गसाग जोडिएको छ । रामायणका पात्र बाली सुग्रीवसागको लडाईंमा पहिलो पटक विजयी भएर जान्छ । सोही प्रसङ्गलाई उपन्यासमा क्यारिभोर्ड खेलमा आरोप गरिएको छ । यही रेखाङ्कित शब्द 'बाली' हिन्दू पूराकथाको पात्रकारण हिन्दू धार्मिक प्रभाव ग्रहण गरेको देखिन्छ । उदाहरण 'ङ' इशावेलकी आमाको मृत्युको अन्तिम संस्कारका क्रममा गिर्जामा पादरीद्वारा व्यक्त वाक्य हो । रेखाङ्कित शब्द 'आमिन्'ले इशाई धर्मको सङ्केत गरेको छ ।

दार्जिलिङ्ग वर्गविहीन समाज होइन । दार्जिलिङ्गलाई पृष्ठभूमि बनाएर लेखिएको उपन्यास आज रमिता छमा पात्रहरूले आ-आफ्ना वर्गअनुसारको भाषा प्रयोग गरेको पाइन्छ, जस्तै : -

(१) '...ए सुनिया, ता अब फेरि जान्छस् कि माछा मार्न ?', 'यसपल्ट पो परेन त । अर्कोपल्ट त...कस्तो नपत्याएको मालिकले !!' पृ.४७९

(२) 'हिजैमात्र हजुर कलकत्ताबाट फिर्नुभएको र मैले भनिना ।' ४८१

(३) 'आजु भन्न त ।', 'के भनेको थिइस् ? तेरो टाउको ?'

उदाहरण 'क'मा जनकका ससुरा जमिनदार धर्मप्रसादले आफ्नो नोकर सुनियालाई जिस्क्याएका छन् । दिनभरि माछा मार्न गए पनि रित्तै फर्केको तल्लो वर्गको सुनियालाई उच्चवर्गीय जमिनदार धर्मप्रसादले 'ता' भनी सम्बोधन गरेका छन् । उपन्यासकारद्वारा सिर्जित त्यसको काव्यनिक जवाफमा सुनियाले 'मालिक' प्रयोग गरेको छ । यहा प्रयुक्त भाषाले उच्च वर्ग र निम्न वर्गको भेद छुट्याएको छ । उदाहरण 'ख' मा नोकर वीरमानले मालिक जनकलाई आफू नेपाल फर्कने बिन्ती बिसाउन 'हजुर' शब्द प्रयोग गरेका छन् । यो आदरार्थी शब्द हो तर जवाफमा जनकले कङ्केर निम्न आदरार्थी शब्द प्रयोग गरेका छन् ।

४.४ विषयप्रभावित भाषिक प्रयोग

उपन्यास आज रमिता छ, आफैमा एक साहित्यिक कृति हो । त्यसैले यसमा साहित्यिक भाषाको प्रयोग स्वाभाविकरूपमा भएको छ । उपन्यासमा आलङ्कारिक, तार्किक, गतिशील, क्रियाविहीन विशेषता बोकेको भाषिक प्रयोग भेटिन्छ, जस्तै : -

(१) 'पार्वत्य जिल्लामा जीवन सञ्चारित गर्ने यो रक्तपथ । पानीभरीको चार महिनामा यसलाई पहिरोले तान्छ । ढिस्कना भर्रेर छोपिन्छ, पुरातन शाल वृक्षले सडकबीच शरीर तेर्स्याएर सत्याग्रह गर्छ । पर्वतवासी पौरखी जान्छन्, देवल बाध्छन्, माटो फ्याक्छन्, वृक्षको पुरुष परद्रोह टुक्राउछन् । असंख्य गोरुगाडी, रेलका टाली, जीप, बसगाडी, ट्रक यस सडकका दैनिक यात्री छन् । सुकुनाको वन्य सघनतामा रेल फन्कोभिन्न लुकदै जीपसाग विवर्णा प्रियाले जस्तो लुकिचोरी खेल्छन् । सत्य सांसारिक जस्तो भई जीप त्यसलाई छाडिराखेर अधि बढ्छ । पछिपछि अशक्त शीघ्रतासाग रेलले पछ्याउादै विसाउादै बतासेको उच्च डाडामा आइपुगेर हेर्दा पनि 'उसलाई' नदेख्दा दीर्घ धूमनिश्वास छाड्छिन्, आर्तस्वर गर्छिन्, तप्ताश्रुले भुझा भिजाउछिन् । नियमित पथमा हिाड्नपरेकी नारीजस्तो रेललाई भ्रमरभैँ जहीं तहीं पुग्ने जीपको प्रेम पुरुषको दया नै होला ।'

यो उपन्यासको थालनीको पहिलो अनुच्छेदबाट लिइएको हो । प्रस्तुत अनुच्छेदको सुरुको वाक्यमा समापिका क्रिया छैन । त्यस्तै उपन्यासकारले दार्जिलिङलाई तराईसाग जोड्ने बाटोलाई रक्तपथको उपमा दिएका छन् । यो रक्तपथ नहुने हो भने पार्वत्य जिल्ला दार्जिलिङमा जीव सञ्चारित हुादैन । अर्थात् दार्जिलिङवासीमा सडकट आइपछ्छ । त्यसैले दार्जिलिङवासीको लागि शरीरका रक्तनलीकै काम गर्ने भएकाले रक्तपथको उपमा दिइएको हो । त्यस्तै सालको वृक्षलाई मानवीकरण गरेका छन् । उपन्यासकारले पानीभरीले सडकबीचमा लडेको सालको रुखलाई सत्याग्रह गरेको भनी मानवीकरण गरेका छन् । उक्त सडकमा हिाड्ने जीपलाई पुरुष र लिकमा हिाड्ने रेललाई स्त्रीको रूपमा चित्रण गरी जंगलबीच कहिले छेलिने र कहिले देखापर्ने लुकिचोरी खेल खेलेको उल्लेख गरिएको छ । उनीहरूबीचको त्यो लुकीचोरी खेल बतासे डाडासम्म चल्छ ।

यसरी दार्जिलिङ र तराई जोड्ने बाटो, त्यहाा चल्ने सवारी साधन र तिनीहरूको गतिको बतासे डाडासम्मको दृश्यको वर्णन गर्दा उपन्यासकारले आलङ्कारिक भाषाको प्रयोग गरेका छन् । यसले कृतिमा रोचकता र मिठास भरेको छ । मुख्य पात्र जनककी छोरी दिव्याको उमेर बताउनु पर्दा उपन्यासकारले लक्षणा अर्थ आउने वाक्य प्रयोग गरेका छन् । जस्तै :

(१) 'अभूतक भातको माम्री खान मन पराउने उमेर नगएकोले दिव्या अर्ती-उपदेशले प्रभावित भई ।' पृ. ५०३ ।

(२) 'दिव्या पनि अब आफ्नो स्वर आफैँले सुनेर मीठो मान्ने भइसकेकी छ।' पृ. ५६७

प्रस्तुत दुबै वाक्यमा उपन्यासकारले मिठासपूर्वक दिव्याको उमेर बताएका छन् । उदाहरण 'क' मा अभिधा अर्थ केही लाग्दैन तर रेखाङ्कित भागले दिव्याको उमेर बाल्यकालमै रहेको लक्षणा अर्थबाट प्रस्ट हुन्छ । उदाहरण 'ख' बाट भने दिव्या वैशालु वा यौवनको उमेरमा प्रवेश गरेको अर्थ आउछ । यस्ता थुप्रै प्रयोगबाट कृति मिठासपूर्ण साहित्यिक बन्न पुगेको छ, जस्तै : -

अफिस छेउको सानो पोखरीको पानीमा असङ्ख्य मसिना सुख्खा पातहरू खसेका होलान् औ डिलमा उभिएर बैँशको रुखले आफ्नो मिहीन केशको मुठा पानीमा भिजाउन लागेको होला जनकले सम्भे । केही परतिर खडा भएको बुढो वृक्षले आफ्नो देहका सय आखाद्वारा यो सौन्दर्यलाई बिहान-बेलुकी हेर्दछ । पृ. ५२६ ।

उपन्यासमा कानुन विषयक्षेत्रका शब्दहरू पनि प्रसस्त भेटिएका छन् । कमानको व्यवस्थापक कामदारबाट पिटिएपछि उनीहरू पक्राउ पर्छन् र उनीहरूमाथि मुद्दा चलाइन्छ । केही छुट्छन् भने केहीलाई पाच बर्से जेल सजाय हुन्छ । जसका कारण आन्दोलन चर्किन्छ । यसक्रममा उपन्यासमा धेरै कानुनी शब्द तथा वाक्य प्रयोग भएको पाइन्छ, जस्तै : -

(१) 'उसो भए सेशन जजको जजमेण्टलाई मान्यता नदिएर, नमानेर, त्यसको विरुद्धमा यो इन्क्वायरी फेरि बसेको ? त्यसो गर्नु पाउछ र ? सोधे जनकले ।'

(२) 'पाउछ । स्ट्याण्डिड अडर एक्टको सेक्शन १३ (सी) अनुसार त्यसो गर्न पाउछ । भने प्रेमकृष्णले ।' पृ. ६२२

व्यवस्थापक कुटपिटको मुद्दा उत्कर्षमा पुगेपछि मुख्य पात्र जनक र कमानका सहायक व्यवस्थापक प्रेमकृष्णबीच भएको प्रस्तुत वाक्यमा रेखाङ्कित अंश कानुनी भाषा हो । उपन्यासका अधिकांश कानुनी क्षेत्रको प्रयुक्तिमा अङ्ग्रेजी भाषा प्रयोग गरिएको छ र उपन्यासकारले कानुनी भाषा प्रसस्तै प्रयोग गरेका छन्, जस्तै : -

(१) 'कण्डिशन आफ लेबर प्लान्टेशन इन इण्डिया' पृ. ६२३ ।

(२) 'सेसन जजले आफ्नो निर्णयमा चार जनालाई छाडिदिएछन्, बाकी तीन अभियुक्त-नलधोज, भैरे र ऐतराज-लाई पाच-पाच वर्षको कडा कैद भएछ ।' पृ. ६०६ ।

(३) 'जजमेण्ट बाइस तारिक ।' पृ. ५९१ ।

(४) 'म पुलिसमा खबर गरु ? म ऐले ट्रेस्पास केस लगाइदिनु सक्छु !' पृ. ६०९ ।

(५) 'यसरी यस काण्डमा कमानले सात जनामाथि धारा ४०७/३४ को सेशन कोर्टमा मुद्दा चलाएको थियो ।' पृ. ५९० ।

(६) 'मामलामा पर्ने सातै जनालाई इन्डिसिप्लिन र इन्सबोर्डिनेशन को दोष लागेर कम्पनीले कोर्ट अफ इन्क्वायरी खडा गरेछ ।' पृ. ६१४ ।

(७) 'हिन्दु म्यारिज एक्टको डिग्रिज अफ प्रोहिबिटेड रिलेशनशिप हामी भर्ना राईलाई चाहिदैन ।'

उपन्यासमा सहायक पात्र हरिद्वारा प्रयुक्त प्रस्तुत उदाहरण (१) मा पूरै वाक्य कानुनसाग सम्बन्धित छ । जो भारतमा कामदारबारे भएको कानुनी व्यवस्थाबारे उल्लेख गरिएको पुस्तकको नाम हो । अन्य उदाहरणहरूमा रेखाङ्कित शब्दहरूले कानुनी क्षेत्रको भाषिक प्रयुक्तिलाई जनाउछन् ।

विज्ञान तथा प्रविधि विषय क्षेत्रको प्रयुक्ति पनि आंशिकरूपले भेटिन्छ, जस्तै : -

बोटानिकल, जिप, ट्रक, कार, टेलिफोन, सिनेमा, बाइस्कप आदि

प्रस्तुत शब्दहरूले उपन्यासमा विज्ञान तथा प्रविधि क्षेत्रको प्रयुक्तिलाई भित्र्याएका छन् ।

उपन्यासमा राजनीतिक क्षेत्रको प्रयुक्तिहरू भने प्रसस्त पाइन्छ । यस उपन्यासका मुख्य पात्र जनक नै राजनीतिक पार्टीका एक वरिष्ठ नेता हुन् । त्यस्तै भूदेव, हरि र जनकको छोरा रवि पनि राजनीतिक दलका अगुवा हुन् । यिनीहरूले कमानको विरोध जुलुशको अगुवाइ गरेका छन् । यसक्रममा प्रसस्त राजनीतिक शब्दावलीको प्रयोग भएको छ, जस्तै : -

(१) म जान्दछु, मलाई निकालेको तपाईंले एउटै कारणले - आफ्नो स्वार्थ-सिद्धिको लागि, पार्टीमा एकलौटी नेतृत्वको लागि ।'

(२) 'मैले त राजीनामा पठाइसकेको छु ।' पृ. ६२४ ।

(३) 'वास्तविक क्षेत्रमा फिल्ड वर्क गर्ने हामीलाई पो साह्रो पर्छ ।' पृ.६२५ ।

(४) जनताको हक - पाउनैपर्छ !! पाउनैपर्छ !!

अत्याचार - नाश होस् !! नाश होस् !!

मौलिक अधिकार - पाउनैपर्छ !!

(५) नागरिक मतदाता र तिनका छोराछोरीहरू सबै मानिस हुन् भन्ने सत्य हो भने चाहा जनकको नाउ अस्तिको भोटमा क्रमसंख्या ४८९७ मा बजार वार्डको ठेगानामा निस्केको थियो । पृ. ४७६ ।

माथि उल्लिखित वाक्यहरू विभिन्न प्रसङ्गमा उपन्यासमा प्रयुक्त छन् । रेखाङ्कित शब्दहरू राजनीतिक क्षेत्रको प्रयुक्तिका उदाहरण हुन् । उदाहरण (४) को प्रयुक्ति भने विशिष्ट छ । राजनीति विषय क्षेत्रको भाषा हादाहादै पनि यो ठूलो समूहमा भेला भएका मानिसले एक साथ प्रयोग गरेको नारा हो । यहा एउटाले भट्याउछ । अरुहरूले त्यसको पूरक अंश दोहोरियाउछन् र वाक्य अत्यन्तै छोटो हुन्छन् । उक्त उदाहरणमा 'पाउनैपर्छ' र 'नाश होस्' दोहोरिएका छन् । यो परिवेशगत विशिष्ट प्रयोग हो ।

उपन्यासमा प्रशासनिक भाषा पनि प्रयोग भएको छ तर ती प्रशासनिक शब्द वा वाक्य अहिलेको प्रशासनसाग नभई तत्कालीन समयको प्रशासनिक ढाचासाग मिलेका छन्, जस्तै : -

‘धर्मप्रसादज्यू बाइस वर्षअघि पहाडमा वैशाखको हावा र हुरी चल्ने महिनामा भापा अमिनीमा सरुवा हुनुभएको थियो । त्यसभन्दा अघि नलशम्शेर बडाहाकिम रहन्जेल उहा धनकुटा अड्डामै सुब्बांगी खाइरहुनु भएको थियो । वार्षिक खानगी ४०० कं. रु. । अड्डाका कागत-पत्र लिएर गएको र अड्डा तातेल हादा एकचोटि माथि तिब्बतको सीमानेर ओलाड्चुडगोला पुगेको बाहेक धर्मप्रसादज्यू अन्यत्र गएका थिएनन् ।’ पृ. ४७८ ।

प्रस्तुत उदाहरणमा रेखाङ्कित शब्दहरूले नेपालको तत्कालीन राणा शासनकालको प्रशासनिक निकायमा प्रयुक्त प्रशासनिक क्षेत्रको भाषिक प्रयोगलाई दर्शाउछ । यद्यपि हालको स्थितिमा तिनीहरूको प्रयोगमा भिन्नता आइसकेको छ । अधिल्लो उदाहरण ‘ड’ मा उल्लिखित ‘वार्ड’ अद्यापि प्रशासनिक प्रचलनमा छ ।

व्यापारिक क्षेत्रको भाषिक प्रयोग पनि प्रसस्त पाइन्छ । जनकसाग बाबुले जोडिदिएको मालसामान ओसारपसार गर्ने व्यावसायिक ट्रक छ । उसकी आमा पनि सानो खुद्रा पसल चलाएर बसेकी छन् । पछि जयविलाससाग मिलेर जनकले ‘जनक वस्त्र पसल’ कपडा पसल पनि चलाउछन् । यसक्रममा प्रसस्तै व्यापारिक प्रयोजनको भाषा प्रयोग भएको छ, जस्तै : -

(१) ‘एक दुई साल नाफा खोज्नु हादैन हामीले ।’ पृ. ४८७ ।

(२) ‘अब म विज्नेस गर्छु । पैसा विज्नेसमा छ ।’ पृ. ५२३ ।

प्रस्तुत उदाहरण ‘क’ जनकले आफ्नो पसलको कर्मचारी शम्शेरसाग भनेका हुन् । यहा रेखाङ्कित शब्द व्यापारिक क्षेत्रको भाषिक प्रयुक्ति हो । त्यस्तै उदाहरण ‘ख’ हुलाकमा क्लार्कको जागिर छाडेर घरमै बसेको एम्.के.को अभिव्यक्ति हो । यसका रेखाङ्कित शब्द पनि व्यापारिक कारोबारमा प्रयुक्त हुन्छ ।

४.५ परिवेश प्रभावित भाषिक प्रयोग

यस उपन्यासमा कथ्य भाषाको प्रयोग धेरै भएको छ । यस्तो प्रकारको भाषा प्रयोगमा उपन्यासकारले मुख्य र गौण सबैखाले पात्रहरूलाई उपयोग गरेका छन् । कथ्यभाषामा पात्रहरूको आफ्नोपन भल्किएको छ, जस्तै : -

‘तेरो अब कति मैना छ पढनु ?’ पृ. ४७२ ।

यो भनाइ बुवाको मृत्यु भएपछि अन्तिम संस्कारको लागि कलकत्ताको पठाइ छाडेर आफ्नो घर दार्जिलिङ आएको जनकलाई उसकी आमाले सोधेको प्रश्न हो । यो वाक्यमा प्रयुक्त रेखाङ्कित शब्द ‘मैना’ कथ्य भाषाको उदाहरण हो । यसको शुद्ध उच्चारण र अर्थ ‘महिना’ भन्ने हुन्छ, तर उच्चारणक्रममा छिटो हुन गई ‘मैना’ हुन्छ । जनजिब्रो उच्चारणका कारण संरचना बदलिएका शब्दका केही उदाहरण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ : -

प्रयुक्त कथ्य शब्द	शुद्ध शब्द
कैले	कहिले
पल्ट	पटक
तिहीं	त्यही
मुजुर	मयुर
उइ	उही
खा	खाएको
त्या	त्यहाँ
त्यल्ले	त्यसले
गरिप	गरिब
कोई	कोही
इनेरको	यिनीहरूको
केइ	केही
उाधो	तल
रूपे	रूपैया
रैछ	रहेछ

का-का	कहाकहा
कैले	कहिले
सप्यै	सबै
मत्तै	मात्रै
तिनारलाई	तिनीहरूलाई पृ. ५४५ ।
इनेरु	यिनीहरू
आइमे	आइमाई
हिकैँ	हिकार्ई
धेर	धेरै
उभेर	उभिएर पृ. ५६२ ।
क्यै	केही
यै	यही
अर्तिर	अरुतिर
ब्रामन	ब्राह्मण
इनेर्ले	यिनीहरूले
जान्दुङ्ग	जान्दौंन पृ. ६१४ ।
ज्वाब	जवाफ
इन'रु	यिनीहरू
इनीहरू	यिनीहरू
सन्चरवार	शनिवार
उल्ले	उसले
मटर	मोटर

यस्ता शब्दबाहेक कथ्य रूपमात्र भएका ठेट नेपाली सार्थक शब्दहरू पनि प्रयोग भएका पाइन्छन्, जस्तै : -

शब्द	अर्थ
आ	स्वीकृति
औ	अनि, र, तथा
अहा	अस्वीकृति
त्यताहादो	त्यतातिर
याा	उहाा

निरर्थक शब्द थैगोको रूपमा पनि नेपाली शब्द प्रयोग भएको पाइन्छ, जस्तै : -

‘तपाईंको’ ।

यो वीरमानसागै नेपालबाट आएको खगप्रसाद ब्राह्मणले बारम्बार प्रयोग गर्ने थैगो हो । यसले पनि उपन्यासमा कथ्यभाषाको झल्को दिएको छ । यस उपन्यासमा कथ्यभाषाले शब्दमात्र होइन पूरा वाक्यलाई प्रभावित पारेको देखिन्छ । जस्तै:

(१) ‘साह्रै बेस्से आइमे.....’ बाबुनीले भनिन् ।

(२) ‘तपाईंको मेरो नाम खगप्रसाद ब्रामन ।’ पृ. ५९५ ।

(३) ‘तपाईंकी लछिमी थिइन् ।’ पृ. ५९५ ।

उपन्यासमा लेख्य भाषाको नमूना पनि छ । आफ्नो परिवारमा आइपरको आर्थिकलगायतका सङ्कटलाई उल्लेख गर्दै नेपालका जमिनदार बाबु धर्मप्रसादलाई सीताले पत्र लेखेकी छन्, जस्तै : -

‘पूज्यपाद पिताज्यू !

मुमा र हजुरलाई छोरी जुवाइ र नानीहरूको ढोग बाचिलिनुहोला । त्यहा हजुरको गाथमा कुशलता रहे यहा हाम्रो पनि कल्याण होला । उप्रान्त, आफुले गरेर टार्न नसकिने विपत्तिको कालमा छोरीले बुबालाई सम्भकेकी छ । खनी भए स्वयं बुबाज्यू आउनुहोला नत्र दश काम बिताई भए पनि भाइलाई पठाइदिनुहोला । त्यहा भान्छा गरी यहा चुठ्न आइपुग्नुहोस् भन्ने हतारोसाग पर्खिरहेकी छु ।

हजुरको भाग्यवती छोरी सीतारानी’ पृ. ६११ ।

यस उदाहरणमा सीताले पितालाई गरेको रेखाङ्कित सम्बोधन र पत्रको अन्त्यले लेख्य भाषाको प्रस्ट सङ्केत गरेको छ ।

यस उपन्यासका पात्रहरूले आफ्नो संवेगात्मक अवस्थामा विशिष्ट भाषाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । एम्.के.लाई काका भन्दै आएको जनकको छोरो रविले सामान्य अवस्थामा आदरार्थी भाषा प्रयोग गर्छ, जस्तै : -

‘काका ! तपाईंले चाडै एउटा काम खोज्नुपर्छ.....यसरी बेकार बसेर कहा हुन्छ !’
पृ. ५४३ ।

यहा प्रयुक्त ‘तपाईं’ शब्दले आदरार्थी भाषा प्रयोग भएको पुष्टि गरेको छ तर अर्को प्रसङ्गमा रविले एम.के.का निम्ति आदरार्थी शब्द प्रयोग गर्दैन, जस्तै : -

‘रविलाई अकस्मात रिस उठयो.....किन तिमिले घडी पला सब चाहियो नि ? मान्छे, घडी हो र ठिक यति बज्नु यति मिनिटमा बन्द भएको भन्नु ?’ पृ. ५६१ ।

यहा रिसको भोकमा रविले एम्.के.लाई ‘तिमी’ले सम्बोधन गरेको छ । रिसको आवेगमा एम.के. मा पनि यसको उदाहरण पाइन्छ, जस्तै : -

‘ह्वाइ यू से गेट आउट हा ? गाला निधार चिल्लो भइसकेको एम्. के.ले हल्लादै कराउछ- आइ एम नट वेगगर !!! रिस बढ्दा एम्.के. अङ्ग्रेजी भक्भकाउछ ।’

यस वाक्यमा रिस उठेको बेला एम्. के.ले सामान्य नेपाली भाषा प्रयोग गर्न छाडेर अङ्ग्रेजी बोलेको छ ।

४.६ आज रमिता छ, उपन्यासमा प्रयुक्ति विचलन

मानक भाषाको उल्लङ्घनलाई भाषिक विचलन भनिन्छ । यस शोधपत्रको उद्देश्य कृतिको भाषिक विचलनको अनुसन्धान गर्नु नभई भाषिक प्रयोगको खोज गर्नु हो । भाषिक विचलनका अनेक प्रकारमध्ये प्रयुक्ति विचलनचाहिं यस शोधपत्रसाग मेलखाने भएकाले आज रमिता छ, उपन्यासमा प्रयुक्ति विचलनबारे अनुसन्धान गर्नु युक्तिसङ्गत ठानिएको छ ।

यस उपन्यासमा लेखक इन्द्रबहादुर राईले मानक नेपालीभाषाको उल्लङ्घन वा अतिक्रमण गरेका छन् तर उनले गरेका सबै उल्लङ्घनलाई विचलन भन्न मिल्दैन । मानक भाषामाथि सार्थक अतिक्रमण भएकोलाई विचलन भनिन्छ, भने निरर्थक अतिक्रमणलाई भाषिक त्रुटिका रूपमा लिइन्छ । यस उपन्यासमा प्रयुक्ति विचलनलाई शैली वैज्ञानिक अध्ययनअनुसार वाक्यस्तरमा हेरिएको छ ।

एउटै कथनमा भिन्न भिन्न भाषिक क्षेत्रमा प्रयोग हुने शब्दहरू प्रयोग भएको देखिए त्यसलाई प्रयुक्ति विचलन भनिन्छ, जस्तै : -

१) 'पाउछ। स्ट्याण्डिङ अडर एक्टको सेक्शन १३ (सी.) अनुसार त्यसो गर्न पाउछ।' भने प्रेमकृष्णले - 'सेशन जजकोमा यो फौजदारी मामला थियो - म्यानेजरलाई धुरिएर कुटेर मार्न खोजेको थियो वा थिएन यो सात जनाले भन्ने। अब कोर्ट अफ इन्क्वायरीले चाहा इन'रु इन्डिसिप्लिण्ड र इन्सबोर्डिजेट छ कि छैन भन्ने भित्रिया जाच गर्छ। सेशन कोर्टको जजमेण्टले रेश जुडिकाटा हुदैन।' पृ. ६२२।

यहा प्रयुक्त रेखाङ्कित शब्दहरू भिन्न भिन्न भाषिक क्षेत्रका हुन्। स्ट्याण्डिङ अडर एक्टको सेक्शन १३ (सी.), जज, फौजदारी, कोर्ट अफ इन्क्वायरी, इन्डिसिप्लिण्ड, इन्सबोर्डिनेट, जजमेण्ट जस्ता शब्द कानुनी क्षेत्रका हुन्। यिनै शब्दहरू शिक्षित समुदायका प्रयोक्ताको भाषिक प्रयोगको उदाहरण पनि हुन्। त्यसैगरी 'इन'रु' कथ्य भाषाको प्रयोग पनि गरिएको छ, जसको अर्थ 'यिनीहरू' भन्ने हुन्छ। त्यसैगरी 'सेशन' र 'म्यानेजर' प्रशासनिक क्षेत्रका शब्द हुन्। त्यसैले प्रस्तुत वाक्यमा प्रयुक्ति विचलन देखिएको छ।

(२) 'मुसोलिनीका फासिष्टहरूले ग्रीसमाथि आक्रमण गरेकै महिना जनकले ब्यांकको नोकरी र मासिक १७३ रुपिया छुडिदिए।' पृ. ४७५।

प्रस्तुत वाक्यमा प्रयुक्त रेखाङ्कित शब्दहरू राजनीति, व्यापार/वाणिज्य तथा प्रशासनिक क्षेत्रका हुन्। त्यसैले यहा प्रयुक्ति विचलन देखिएको छ।

(३) 'हैदरावाद भारतीय संघमा समाविष्ट भएकै हप्तादेखि जनकले राशिनको कंट्रोल दोकान चलाए।' पृ. ४७५।

प्रस्तुत वाक्यमा पनि रेखाङ्कित शब्द राजनीतिक र व्यापारिक प्रयोजनका हुन्। जसले उपन्यास आज रमिता छमा प्रयुक्ति विचलन देखाएको छ।

(४) 'एउटा डाक्टर, एक युवक म्युनिसिपल कमिस्नर, दुइ तीन क्लर्कहरू र एक शिक्षकको जुन एक दल छ त्यसमा समय-समय अन्य सज्जनहरू पनि सामेल हुन्छन्।' पृ. ५५५।

प्रस्तुत वाक्यमा रेखाङ्कित शब्दहरूले चिकित्सा क्षेत्र, प्रशासन क्षेत्र र राजनीतिक क्षेत्रको भाषाको प्रतिनिधित्व गरेका छन्, जो वाक्यमा भएको प्रयुक्ति विचलनको उदाहरण हुन्।

पाचौ परिच्छेद

उपसंहार

प्रस्तुत शोधपत्रमा भाषिक प्रयोगको परिभाषा, प्रकार तथा भाषिक भेद र भाषिक विचलनसाग यसको पार्थक्य खोजी गरी भाषिक प्रयोगको सैद्धान्तिक आधार तयार गरिएको छ । भौगोलिक तथा सामाजिक कारणले भाषामा निश्चित समुदायबीच प्रयोगमा आएको भिन्नतालाई भाषिक प्रयोग भनिन्छ । भाषिक प्रयोगको सैद्धान्तिक आधारमा आधारित भएर चौथो परिच्छेदमा उपन्यासकार इन्द्रबहादुर राईको आज रमिता छ, उपन्यासमा भाषिक प्रयोगको अध्ययन गरिएको छ ।

प्रयोक्ता प्रभावित भाषिक प्रयोग, विषय प्रभावित भाषिक प्रयोग र परिवेश प्रभावित भाषिक प्रयोग गरी भाषिक प्रयोगका तीन प्रकार हुन्छन् । उक्त उपन्यासमा राईले पात्रका माध्यमबाट भाषिक प्रयोगमा विविधता ल्याएका हुनाले उपन्यासमा उनको भाषिक प्रयोग प्रयोक्ता केन्द्रित छ । प्रयोक्ताको उमेर, लिङ्ग, जाति, धर्म, पेसा आदि कारणले उपन्यासको भाषामा विविधता झल्किएको छ । यसले प्रयोक्ताका प्रस्तुत विविध पक्षबारे उपन्यासकार सचेत र त्यसअनुकूल भाषाशैलीबारे जानकार रहेको पुष्टि गरेको छ । विषय प्रभावित भाषिक प्रयोगअन्तर्गत साहित्य, कानून, विज्ञान, व्यापार, शिक्षाजस्ता क्षेत्रको भाषा प्रयोग गर्नमा उपन्यासकारले परिपक्वता प्रदर्शन गरेका छन् । एउटै कथनमा भिन्न विषय क्षेत्रका शब्दहरू

प्रयोग गरिएको आज रमिता छ उपन्यास प्रयुक्ति विचलनको उदाहरणसमेत बनेको छ । प्रयोक्ता र विषयबाहेक परिवेशका आधारमा पनि भाषिक प्रयोगमा विविधता आउने कुराको उदाहरण उपन्यासमा प्रसस्तै पाउन सकिन्छ । यसरी भाषिक प्रयोगका तीनवटै प्रकारको प्रयोग उपन्यासमा पाइनुले उपन्यासकार राईमा भएको भाषिक विशिष्टतालाई झल्काउँछ । उनको भाषाले दार्जिलिङबासीको वर्ग, जाति, लिङ्ग, साहित्य, व्यापार, राजनीति, प्रशासनको साथसाथै त्यहाको समाज तथा संस्कृतिको प्रतिनिधित्व गरेको छ । जीवनको अमूल्य समय अध्ययन-अध्यापनमा बिताएका उपन्यासकार इन्द्रबहादुर राईले साहित्य सिर्जना र लेख रचनामार्फत दार्जिलिङको नेपाली समाज तथा समग्र नेपाली भाषालाई समृद्धतातर्फ अग्रसर गराउन ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

१. पुस्तकसूची

- अधिकारी, विष्णुप्रसाद, कथास्थाका कथामा आयामेली चिन्तन, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०५४ ।
- ईश्वरवल्लभ, धुवाको जङ्गल, काठमाडौं : कालचक्र, २०६०, वैशाख ।
- कृवर, उत्तम, स्रष्टा र साहित्य, ते.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०३७ ।
- गौतम, देवीप्रसाद, नेपाली भाषा परिचय, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०४९ ।
- धरावासी, कृष्ण र उप्रेती, लक्ष्मी, सम्पा., लीला विमर्श, काठमाडौं, वनिता प्रकाशन, २०६३ ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद, भाषाको माया, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०५७ ।
- पोखरेल, बालकृष्ण, राष्ट्रभाषा, दशम संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०५५ ।
- पौडेल, दुर्गा, हरिभक्त बुढाथोकीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०६५ ।
- पौडेल, विष्णुप्रसाद, उपन्यासकार इन्द्रबहादुर राई कृतित्वक अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०४५ ।
- प्रधान, राजनारायण, केही कृति केही स्मृति, दार्जिलिङ : नेपाली साहित्य परिषद्, २०३० ।

प्रधान, शिव, नेपाली भाषा र साहित्य : केही गोरेटो र गल्छेडो, सिक्किम : गान्तोक प्रकाशन, २०४० ।

बन्धु, चूडामणि, भाषाविज्ञानका सम्प्रदाय, दोस्रो संस्करण, काठमाडौं : एकता बुक्स, २०५७ ।

मल्ल, अशेष, नेपाली साहित्यमा तेस्रो आयाम, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०३७ ।

मानन्धर, सुन्दरप्रसाद, कठपुतलीको मन कथासङ्ग्रहको कृतिपरक अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०५८ ।

राई, विजयकुमार, सम्पा., इन्द्र सम्पूर्ण ग्रन्थ १-५, सिक्किम : निर्माण प्रकाशन, २०६० ।

रिसाल, विष्णुगोपाल र रिसाल, शिवगोपाल, नेपाली भाषा र व्याकरण, छैटौं संस्करण, काठमाडौं: साभा प्रकाशन, २०४७ ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, कविताको संरचनात्मक विश्लेषण, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार, २०६२ ।

लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद र भट्टराई, गोविन्दराज, सम्पा., डा. बल्लभमणि दाहालका भाषिक चिन्तन, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार, २०६१ ।

सुब्बा, शङ्कर, साहित्यकार इन्द्रबहादुर राईको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको सर्वेक्षण, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, २०३८ ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, शोधविधि, तेस्रो संस्करण, काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६२ ।

श्रेष्ठ, दयाराम, नेपाली कथा भाग ४, दो.सं., काठमाडौं : साभा प्रकाशन, २०६० ।

श्रेष्ठ, दयाराम, 'इन्द्रबहादुर राईका कथामा वस्तुयथार्थ र वस्तुता', वाङ्मय, २/२, २०३८, पृ. १ ।

२. सन्दर्भ पत्रपत्रिकासूची

कोइराला, कुमारप्रसाद, 'इन्द्रबहादुर राईको कथाकारिता', गरिमा, (वर्ष १८, अङ्क १२, २०५७) पृ. ४० ।

तिवारी, प्रेमप्रसाद, 'इन्द्रबहादुर राई : कठपुतलीको मन र विनिर्माणवाद', कुञ्जिनी, (वर्ष ११, अङ्क ८, २०६०), पृ. १८१-१८७ ।

- पाण्डेय, शेषकान्त, 'नेपाली साहित्यमा आयामिक चिन्तन र कथाकार इन्द्रबहादुर राई सन्दर्भमा
त्यसरी बाचेको छ : त्यसरी नै कथाको समीक्षा', सम्प्रेषण, (वर्ष १, अङ्क १,
२०६०/६१), पृ. ९२-९७ ।
- पोखरेल, रामचन्द्र, 'आफ्नै कथाको परिधिमा कथाकार इन्द्रबहादुर राई', समकालीन साहित्य,
(वर्ष १२ अङ्क ३, २०५९ वैशाख-जेठ-असार), पृ. २२३-२३० ।
- राई, इन्द्रबहादुर, 'लीलाबोधी लेखन : गेजिड प्रस्तुति', स्रष्टा, (वर्ष २८, अङ्क ५६, सन् २००६),
पृ. १४ ।
- शर्मा, ताना, 'दार्जिलिङ्को रमिता', मधुपर्क, (१/१०), २०२५, फागुन), पृ. ४५-५२ ।
- शर्मा, ताना, 'तेस्रो आयामका तीन व्यक्तित्व', नेपाली, (पूर्णाङ्क ५६, २०३० साउन/असोज), पृ. १४ ।
- श्रेष्ठ, अविनाश, 'भेटवार्ता इन्द्रबहादुर राईसाग', गरिमा, (वर्ष ४, अङ्क ३, २०४२ फागुन), पृ. ६ ।
- श्रेष्ठ, चन्द्रमान, 'आयामिक चिन्तन र ब्याक आउट काजु बदाम छोरा', (कुञ्जिनी, ११/८,
२०६१) पृ. ९४ ।